

บทที่ 4

โครงการฝ่ายราชินีไศลกับการละเมิดสิทธิชุมชน

บทที่ 4

โครงการฝ่ายราชไสลกับการละเมิดสิทธิชุมชน

บทนี้เป็นการวิเคราะห์ปัญหาฝ่ายราชไสลในบริบทของการละเมิด “สิทธิชุมชน” แบ่งออกเป็น 5 ส่วน ส่วนแรกเป็นการแสดงลักษณะภูมิศาสตร์กายภาพและนิเวศวิทยาของเขตพื้นที่บึงทามลุ่มแม่น้ำมูล ความสัมพันธ์ระหว่างเขตบึงทามโดยเฉพาะป่าทามรัตนบุรี-ราชไสลกับชุมชนลุ่มน้ำมูลโดยรอบ รวมทั้งการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐเช่นเขื่อนและถนนที่ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรและแบบแผนการใช้ทรัพยากรบริเวณป่าทามของชุมชน ส่วนที่สองเป็นการชี้ให้เห็นผลกระทบจากโครงการฝ่ายราชไสลที่มีต่อชุมชนโดยเฉพาะในเขต อ.ราชไสล ที่ใช้ประโยชน์จากป่าทาม โดยชี้ให้เห็นว่าโครงการฝ่ายราชไสลมีประวัติความเป็นมาและลักษณะอย่างไรในบริบทโครงการโขง-ชี-มูล และส่งผลกระทบต่อชุมชนอย่างไร ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของปัญหาน้ำท่วมที่ทำกิน ปัญหาน้ำเสีย น้ำเค็ม ปัญหาดินเค็ม ปัญหาปริมาณสัตว์น้ำลดลงและสูญพันธุ์ ปัญหาประโยชน์ที่ได้รับ รวมทั้งปัญหาความขัดแย้งภายในชุมชน ส่วนที่สามเป็นการวิเคราะห์ปัญหาฝ่ายราชไสลในบริบทของการละเมิด “สิทธิชุมชน” นับตั้งแต่การชี้ให้เห็นว่าฝ่ายราชไสลละเมิด “สิทธิชุมชน” ในลักษณะใด ไม่ว่าจะเป็นสิทธิการใช้ประโยชน์ สิทธิการครอบครองสิทธิการรับรู้ หรือสิทธิการมีส่วนร่วมของชุมชน พร้อมกับชี้ให้เห็นเงื่อนไขที่เอื้อให้การละเมิดเหล่านี้เป็นไปได้ ส่วนที่สี่เป็นการชี้ให้เห็นว่าชาวชุมชนมีกระบวนการเรียกร้องสิทธิของตนเองอย่างไร ทั้งการเรียกร้องการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหา การเรียกร้องค่าชดเชย และการสร้าง/เสนอวาทกรรมและอัตลักษณ์ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลผ่านทางสื่อและวิธีการต่างๆ พร้อมกับการชี้ให้เห็นว่าต้องประสบกับปัญหาอุปสรรคอะไรบ้าง อย่างไร ก่อนจะสรุปเนื้อหาและประเด็นสำคัญของบทในส่วนสุดท้าย

4.1 ป่าทามกับชุมชนลุ่มน้ำมูล

4.1.1 ป่าทามแม่น้ำมูล

แม่น้ำมูลมีต้นกำเนิดจากเขาวง เขาละมั่ง และภูสามง่าม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของทิวเขาสันกำแพง ตรงบริเวณเขตแบ่ง อ.กบินทร์บุรี จ.ปราจีนบุรี กับเขต อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา เริ่มไหลจากทางทิศใต้ไปสู่ทิศเหนือ ผ่านท้องที่ อ.ปักธงชัย อ.จักราช ก่อนจะวกขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือผ่าน อ.สูงเนิน อ.พิมาย อ.ชุมพวง จากนั้นจึงวกไปทางทิศตะวันออกเข้าเขต จ.บุรีรัมย์ ผ่าน อ.พุทไธสง อ.สตึก แล้วเข้าเขต จ.สุรินทร์ ผ่าน อ.ชุมพลบุรี อ.ท่าตูม อ.รัตนบุรี ก่อนจะเข้าเขต จ.ศรีสะเกษ โดยผ่าน อ.ราชไสล อ.เมือง อ.กันทรารมย์ แล้วจึงเข้าเขต จ.อุบลราชธานี ผ่าน อ.เมือง อ.วารินชำราบ อ.พิบูลมังสาหาร ก่อนจะไหลลงสู่แม่น้ำโขงบริเวณทิศใต้ของ อ.โขงเจียม มีความยาวทั้งสิ้น 641 กิโลเมตร (อภิศักดิ์ โสมอินทร์ อ้างใน ขอบ ดีสวน

โคก และคณะ 2532: 21) โดยในแต่ละจุดมีแม่น้ำสายต่างๆ ไหลมาบรรจบเป็นจำนวนมาก เป็นต้นว่าลำพระเพลิง ลำตะคอง ลำเชียงไกร ลำจักราช ลำปลายมาศ ลำพอง ลำน้ำชี ลำเสียว ฯลฯ จึงมีพื้นที่ลุ่มน้ำกว้างขวาง คือประมาณ 70,100 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดของ จ.นครราชสีมา จ.บุรีรัมย์ จ.สุรินทร์ จ.ศรีสะเกษ และ จ.อุบลราชธานี และบางส่วนของ จ.ขอนแก่น จ.มหาสารคาม จ.ร้อยเอ็ด และ จ.ยโสธร (ดู ชอบ ดีสวนโคก และคณะ 2532: 12-21)

ประเด็นที่น่าสนใจก็คือว่าพื้นที่ลุ่มน้ำของแม่น้ำมูลจัดเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่สำคัญแห่งหนึ่งของโลก (คันสนีย์ ชูแวว 2538: 7) โดยเฉพาะบริเวณที่เรียกว่าป่าบุงป่าทามอันเป็นภูมิทัศน์ฐานของพื้นที่ชุ่มน้ำลักษณะหนึ่ง กล่าวคือ เป็นพื้นที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำที่น้ำท่วมถึง โดยจะถูกน้ำท่วมทุกปีในช่วงฤดูน้ำหลากและฤดูฝน และน้ำจะพัดพาดินตะกอนมาทับถมกัน อันถือเป็นปรากฏการณ์ทางภูมิทัศน์ฐานของแม่น้ำที่อยู่ในขั้นพัฒนาเต็มที่ ลักษณะทั่วไปค่อนข้างแบนราบ ประกอบด้วยแหล่งน้ำตามธรรมชาติเป็นจำนวนมาก และมีลักษณะภูมิทัศน์ฐานหลายชนิด นับตั้งแต่ที่เป็นบึงและทาม กุดหรือหลง เลิง เวิง ดูน คำ คุยและคุ ฮ่อม มาบ ฮ่อง ปาก กิ่วกุด และดอนทามหรือโนนทาม (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ 2537: 20-2)¹ ขณะที่ในทางนิเวศวิทยาเขตบุงทามจะมีลักษณะเด่นชัดอยู่ที่เป็นพื้นที่ที่มีน้ำหรือเกี่ยวข้องกับน้ำตามฤดูกาล มีดินซึ่งมีคุณลักษณะต่างจากดินในที่ดอนหรือที่สูงโดยรอบรวมทั้งในบริเวณน้ำลึก และประกอบด้วยสิ่งมีชีวิตที่สามารถทนสภาวะน้ำท่วมขังเป็นเวลานานสลับกับช่วงน้ำแห้งในรอบปีได้ หรือไม่ก็มีชีวิตอยู่ในช่วงใดช่วงหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นช่วงน้ำท่วมหรือน้ำลด (ดู คันสนีย์ ชูแวว 2538: 2-4) โดยในลุ่มน้ำต่างๆ ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีพื้นที่บุงทามอยู่ประมาณกว่า 600,000 ไร่ กระจายอยู่ในลุ่มน้ำต่างๆ² มากที่สุดอยู่บริเวณลุ่มน้ำมูล เป็นเนื้อที่ประมาณ 337,500 ไร่ (จิระ จินตกุล อ้างใน วราลักษณ์ อิทธิพลโอฬาร 2537: 11) โดยมีป่าทามรัตนบุรี-ราชสีห์ไศลเป็นเขตบุงทามที่สำคัญและใหญ่ที่สุด ตั้งอยู่บริเวณตอนกลางของลำน้ำมูลช่วงตั้งแต่ตอนล่างของปากลำชีสู่ปากลำพลับพลากลำเสียว และปากห้วยทับทัน ครอบคลุมพื้นที่หลายหมื่นไร่

¹ รายละเอียดเกี่ยวกับภูมิทัศน์ฐานเหล่านี้ดูภาคผนวก

² ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีพื้นที่บุงทามที่สำคัญกระจายอยู่ในลุ่มน้ำต่างๆ เป็นจำนวนมาก เป็นต้นว่าลุ่มน้ำชีมี 5 แห่ง ลุ่มน้ำสงครามมี 7 แห่ง และลำน้ำโขงตลอดจนลำน้ำสาขาอีก 8 แห่ง ขณะที่ลุ่มน้ำมูลนอกจากป่าทามรัตนบุรี-ราชสีห์ไศลแล้วยังมีป่าทามที่สำคัญอีก 6 บริเวณด้วยกัน คือ 1) ป่าทามลุ่มลำปลายมาศตอนกลางและตอนล่าง 2) ป่าทามชุมพวง-พุทไธสง ชุมพลบุรี ตั้งแต่ตอนล่างของปากลำปลายมาศ ปากลำสะเทต จนถึงปากลำชีใกล้บ้านตากกลาง อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์ 3) ป่าทามน้ำมูลตอนล่าง ตั้งแต่ปากห้วยสำราญ-ปากแม่น้ำชี ปากห้วยขยุง จนถึงปากเขบาย เขบก และลำโดมใหญ่ 4) ป่าทามลำเขบาย จากช่วงปากน้ำโพจนถึงวังอีแห้ว 5) ป่าทามลำเขบก พบหนาแน่นตั้งแต่ปากห้วยเวียงหลวงลงไปสู่ปากน้ำบรรจบแม่น้ำมูล และ 6) ป่าทามลำโดมใหญ่ ปรากฏตลอดแนวลำน้ำตั้งแต่ปากน้ำขึ้นไป รายละเอียดดู ประสิทธิ์ คุณรัตน์ 2539: 4:2-7 - 4:2-8

ทั้งนี้ ด้วยความที่เป็นภูมิฐานแม่น้ำในชั้นพัฒนาเต็มที่ พื้นที่ป่าทามจึงมีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างมาก และเป็นแหล่งรวมของพืชพรรณสัตว์ป่าตลอดจนสัตว์น้ำนานาชนิด โดยในส่วนของป่าไผ่นั้นสามารถจำแนกได้ 3 กลุ่ม คือ 1) ป่าบุ่งป่าทาม มีลักษณะเป็นป่าไผ่ผลัดใบประกอบด้วยไม้ขนาดเล็กและไม้พุ่มไม้หนามที่ทนต่อการถูกน้ำท่วมซึ่งเป็นเวลานาน 2) ป่าดิบแล้งดิบชื้น พบเป็นหย่อมบริเวณริมฝั่งกุดหรือเนินคันดินธรรมชาติของแม่น้ำมูล และ 3) ป่าโคก พบบริเวณต่อเนื่องกับลานตะพักลุ่มน้ำขั้นต่ำหรือเนินสูงกว่า 120 เมตร หรือเนินทรายตามคันดินธรรมชาติริมฝั่งมูล ขณะที่ชนิดของพันธุ์ไม้ที่พบว่ามีเฉพาะในป่าทามรัตนบุรี-ราษีไศลมีจำนวนกว่า 100 ชนิด และที่เป็นสมุนไพรสามารถรักษาโรคต่างๆ ได้อีกกว่า 90 ชนิด เช่นเดียวกับในส่วนของสัตว์ที่มีเป็นจำนวนมากและหลากหลายชนิด ทั้งที่เป็นสัตว์ป่า สัตว์สะเทินน้ำสะเทินบกที่พบ 10 ชนิดใน 4 วงศ์ สัตว์เลื้อยคลานพบ 21 ชนิดใน 9 วงศ์ นกพบ 53 ชนิดใน 31 วงศ์ สัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมพบ 13 ชนิดใน 6 วงศ์ และแมลง ขณะที่ในส่วนของสัตว์น้ำพบปลาถึง 45 ชนิด 18 ครอบครัว 34 สกุล และพบสัตว์หน้าดินจำพวกหอย แมลงน้ำ และไส้เดือนน้ำอีก 23 ชนิด เป็นอาทิ (รายละเอียดดู ประสิทธิ์ คุนุรัตน์ และคณะ 2540: 13-24 และโครงการทามมูล 2538: 66-83) ป่าทามรัตนบุรี-ราษีไศลจึงเป็นแหล่งอาหารอันอุดมสมบูรณ์ที่หล่อเลี้ยงชุมชนลุ่มน้ำมูลโดยรอบมาช้านาน

4.1.2 ป่าทามรัตนบุรี-ราษีไศลกับชุมชนลุ่มน้ำมูล

บริเวณ 2 ฝั่งลำน้ำมูลรวมทั้งลำน้ำสาขาจะมีชุมชนตั้งเรียงรายไปตลอด โดยเฉพาะบริเวณป่าทามรัตนบุรี-ราษีไศลจะมีหนาแน่นเป็นพิเศษ คือมีจำนวนมากถึง 126 หมู่บ้านใน 19 ตำบลของ อ.ราษีไศล และ อ.บึงบูรพ์ จ.ศรีสะเกษ อ.โพธิ์ทราย จ.ร้อยเอ็ด และ อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ (ประสิทธิ์ คุนุรัตน์ และคณะ 2540: 2) โดยชุมชนเหล่านี้มีลักษณะค่อนข้างจะคล้ายคลึงกัน นับตั้งแต่การที่ส่วนใหญ่จะเป็นชุมชนดั้งเดิม มีอายุกว่า 100 ปีขึ้นไปจนกระทั่งถึงกว่า 400 ปี เป็นต้นว่าบ้านดอนงูเหลือม ต.หนองแค อ.ราษีไศล มีอายุประมาณ 110 ปี เช่นเดียวกับบ้านฝั่งที่อยู่ใกล้กันที่ตั้งมากกว่า 200 ปี ขณะที่บ้านเพี้ยมาตรที่อยู่ติดกันนั้นตั้งมากกว่า 400 ปี ขณะเดียวกันชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่จะมีความเกี่ยวพันกันอย่างแน่นแฟ้น เพราะมักจะเป็นการแยกชุมชนออกมา เช่นบ้านฝั่งเดิมเป็นหมู่บ้านเดียวกับบ้านห้วย ต่อมาได้แยกตัวออกมา เช่นเดียวกับบ้านเพี้ยมาตรที่สมาชิกส่วนใหญ่จะย้ายมาจากบ้านห้วย ขณะที่บ้านดอนงูเหลือมสมาชิกบางส่วนก็ย้ายมาจากบ้านหนองแค นอกจากนี้ ชุมชนป่าทามรัตนบุรี-ราษีไศลเหล่านี้ยังสัมพันธ์กันทางเครือญาติอีกด้วย โดยเฉพาะที่ผ่านทางการแต่งงานระหว่างชุมชนที่ไม่จำกัดเฉพาะชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงกันเท่านั้น หากหลายกรณียังเป็นการเชื่อมโยงระหว่างสมาชิกชุมชนที่อยู่ต่างอำเภอและจังหวัดกันอีกด้วย ชุมชนลุ่มน้ำมูลบริเวณนี้จึงมีเครือข่าย/สายสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งและกว้างขวางมาก

อย่างไรก็ดี ลักษณะร่วมประการสำคัญของชุมชนเหล่านี้คือการพึ่งพาอาศัยหรือทำมาหากินบริเวณป่าทามแม่น้ำมูลเป็นหลัก เพราะเหตุผลของการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน โดยเฉพาะ

การแยกชุมชนออกไปนอกจากจะเป็นเพราะความแออัดแล้วส่วนใหญ่จะวางอยู่บนความใกล้กับที่ทำกินบริเวณป่าทามเป็นสำคัญ³ เป็นที่น่าสังเกตว่าชุมชนเหล่านี้จะมีที่นาด้านบนไม่มาก ที่ทำกินส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณป่าทาม⁴ เป็นต้นว่า บ้านฝ้างมีพื้นที่ทำกินหรือที่นาประมาณ 1,100 ไร่ สมาชิกส่วนใหญ่มีที่ทำกินน้อยคือตั้งแต่ 1 ไร่จนถึงไม่เกิน 30 ไร่ ขณะที่ที่ไม่มีที่ทำกินมีจำนวนถึงกว่า 20 หลังคาเรือน ทว่ามีพื้นที่ทำกินบริเวณป่าทามด้านทิศใต้ของหมู่บ้านถึงประมาณ 20,000-30,000 ไร่ เช่นเดียวกับบ้านเพี้ยมาตรที่มีพื้นที่การเกษตรรวมเพียง 1,167 ไร่ ขณะที่มีที่ทำกินบริเวณป่าทามถึงประมาณ 20,000-30,000 ไร่ ทั้งนี้ สาเหตุที่สมาชิกชุมชนลุ่มน้ำมูนเหล่านี้มีที่ทำกินด้านบนไม่มากสืบเนื่องจากว่าหมู่บ้านส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ติดกันหรือเป็นการแตกตัวของหมู่บ้านเก่าดังกล่าว ฉะนั้นบริเวณรอบหมู่บ้านจึงจรดบริเวณที่ถูกครอบครองแล้วทั้งสิ้น ทั้งที่เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลและที่เป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐโดยเฉพาะเขตป่าสงวนต่าง ๆ เป็นต้นว่าบ้านฝ้างทางทิศตะวันออกจะจรดเขตป่าสงวนดงภูดิน ส่วนทิศตะวันตกจรดพื้นที่ทำกินบ้านดงแดง เช่นเดียวกับทิศเหนือที่จรดบ้านมะยาง ขณะที่ทางทิศใต้จรดแม่น้ำมูล จึงไม่สามารถขยายพื้นที่ทำกินต่อไปได้อีก เป็นเหตุให้สมาชิกชุมชนส่วนใหญ่หรือกว่าร้อยละ 80 ต้องพึ่งพาผืนดินที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลหรือป่าทามในการดำรงชีวิตเรื่อยมา (วรลักษณ์ อิทธิพลโอฬาร มปป.ช: 1) ดังรายหนึ่งที่ว่า “แม่เป็นคนมีน้าน้อย ที่นาค้นมีเพียง 2 ไร่ ทำนาปลูกกิน ก็ได้ทามนี้แหละเลี้ยงชีวิตเลี้ยงลูกมาจนใหญ่” (ทองสุข กัณฑ์, สัมภาษณ์ใน วรา ลักษณะ 2537: 27-8) เป็นอาทิ

ทั้งนี้ ชุมชนลุ่มน้ำมูนจะมีที่ทำกินบริเวณป่าทามเป็นเฉพาะของแต่ละชุมชน เป็นต้นว่า “ทามของดอนงูเหลื่อมกับบ้านฝ้างคนละทาม บ้านเรา (บ้านดอนงูเหลื่อม, ผู้เขียน) เรียกแก้งหอยเลิงกานอน” (อำนาจ สีหบุตร, สัมภาษณ์ 15 กรกฎาคม 2543) ขณะที่ “ของบ้านฝ้างก็มีโนนเหล่าใหญ่ โนนเชียงปู่ โนนวังยาง โนนหนองจอก โนนสูง โนนกุดเป่ง โนนหนองซี้ที โนนอีดอก โนนตะกร้าใหญ่ทางฝั่งราษี โนนส่วนใหญ่จะเป็นชื่อของหนองเพราะว่าจะมีหนองอยู่ติดกัน อย่างเช่นโนนกับหนองหลักสิบ โนนหนองตาโดน โนนกับหนองแปดสสิ่ง ฝั่งราษี จะเป็นสองส่วนใหญ่ และเป็นหนอง” (ไพฑูรย์ โถทอง, สัมภาษณ์ 19 กรกฎาคม 2543) ส่วนนาทามของบ้าน

³ ดังผู้อาวุโสบ้านฝ้างรายหนึ่งที่ “เกิดที่บ้านหนองแค นานอยู่ที่นี้เลยย้ายมา ตอนนั้นยังเป็นเด็กน้อย พ่อแม่พามา มีทำทั้งนาป่าทาม” (สิงห์ สีหบุตร, สัมภาษณ์ 15 กรกฎาคม 2543) เช่นเดียวกับผู้อาวุโสบ้านเหล่าโดนที่ “เป็นคนบ้านเพี้ยมาตร แต่ไปอยู่เหล่าโดนตอนอายุประมาณ 30 ปี เพราะว่าที่แออัด คนบ้านเหล่าโดนส่วนใหญ่ก็เป็นคนบ้านเพี้ยมาตรนั่นแหละ ก็จะอยู่ใกล้ทามเข้าไปอีก” (ดารา บุญชาติ, สัมภาษณ์ 17 กรกฎาคม 2543) เป็นต้น

⁴ จากการศึกษาชุมชนป่าทามรัตนบุรี-ราษีไศลจำนวน 421 ครัวเรือนในเขตพื้นที่ อ.ราษีไศล และ อ.บึงบูรพ์ จ.ศรีสะเกษ อ.รัตนบุรี และ อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์ อ.โพธิ์ทราย และ อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด พบว่าครัวเรือนมีขนาดที่ทำกินเฉลี่ย 23.7 ไร่ต่อครัวเรือน ส่วนใหญ่หรือประมาณร้อยละ 70 มีที่ดินทำกินไม่เกินครัวเรือนละ 30 ไร่ โดยมีผู้ที่ไม่มีที่ทำกินร้อยละ 5.5 ขณะที่มีครัวเรือนถึงร้อยละ 88.6 ที่มีนาทาม โดยมีเฉลี่ย 11 ไร่ต่อครัวเรือน (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ 2540ก: 17)

เหล่าโดน“อยู่ในนกฟ่อใหญ่ภาค มีเจ้าของ 4-5 เจ้า ส่วนใหญ่คนบ้านเหล่าโดน มีที่โนนขี้แตก อยู่ริมมูล มีหลายเจ้าคนบ้านเหล่าโดน มี 6 มอง เช่น คอนกหงส์” (ดารา บุญชาติ, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543) เป็นต้น นอกจากนี้ แต่ละครัวเรือนจะมีที่ทำกินบริเวณป่าทามหลายจุดด้วยกัน⁵ สามารถจำแนกได้ 3 บริเวณใหญ่ๆ คือ โนน หนอง และ หอง โดย “โนนเอาไว้ปลูกปอ ปลูกข้าวโพด ข้าวหยอด หนองถ้าไม่ลึกจะดำข้าวและเก็บเกี่ยวตรงนั้น คือหนองน้ำขังจะไม่ลึก ไม่ถึงฟุต หนองจะอยู่ติดหรือรอบๆ โนน ทุกคนที่มีโนนจะต้องมีหนองด้วย เพื่อเอาไว้รดถั่วแดงข้างบน บนที่โนนจะใช้วิธีหยอด เช่นข้าวเหนียว ข้าวอีโปะ ที่หนองจะดำ เช่น ข้าวดอกขาว ข้าวแสงจันทร์ เป็นข้าวเหนียวเหมือนกัน เอาไว้กินเอง ข้าวนาปีจะขาย ปลาจะหาได้ตลอด จะลงตอนของใครของมัน แต่ก่อนน้ำหลากของหนองใครมีร่องน้ำ ก่อนน้ำหลากน้ำเข้าหอง เขาจะปล่อยให้น้ำเข้า ถึงไต้ดิน จะดักเพื่อเอาปลาแล้วจะปิดให้น้ำลดเรียกว่าเอาปลาของ ส่วนตอนจะทำถั่วลด จะกันเอาไว้ ปล่อยให้น้ำลดลงไป แต่หองจะใช้ดักปลาเป็นส่วนใหญ่ และเอาน้ำขึ้นมารดพืชผัก ทั้ง 3 พื้นที่นี้จะอยู่ติดๆ กัน” (พิสมัย โถทอง, สัมภาษณ์ 19 กรกฎาคม 2543)

นอกจากนี้ การถือครองและใช้ประโยชน์พื้นที่บริเวณป่าทามโดยทั่วไปสามารถแบ่งได้ 3 ลักษณะ คือ เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลหรือครอบครัว เป็นทรัพย์สินในกลุ่มเครือญาติ และเป็นที่สาธารณะประโยชน์ โดยทรัพยากรที่เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลมักจะเป็นที่นาทามกับหนองน้ำดินสำหรับปลูกข้าวหนองหรือทำนาแซง ส่วนที่เป็นของเครือญาติได้แก่หองที่ไว้จับปลาเฉพาะในหมู่เครือญาติ มีทั้งที่เป็นของธรรมชาติหรือของผีแบ่งและหองที่หมู่เครือญาติขุดขึ้นเองเพื่อไว้จับปลาร่วมกัน⁶ ขณะที่ที่เป็นสาธารณะสมบัตินั้นส่วนใหญ่จะเป็นแม่น้ำมูลและแหล่งน้ำที่มีขนาดใหญ่และลึก หรืออยู่ในบริเวณพื้นที่สาธารณะที่ยังไม่มีผู้ใดจับจอง รวมทั้งบริเวณที่เรียกว่าลานเกลือและที่โนนซึ่งสูงมาก (สนั่น ชูสกุล และคณะ 2538: 9-10) โดยหากเป็นที่กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล/ครอบครัวและเครือญาติจะมีการทำเครื่องหมายไว้ เป็นต้นว่าการจับจองบริเวณนาทามส่วนใหญ่จะอาศัยการตัดบากกิ่งไม้หรือผูกเศษผ้าไว้ตามกิ่งไม้เพื่อแสดงว่าบริเวณดังกล่าวได้ถูกจับจองเพื่อทำกินในปีนั้นๆ แล้ว โดยสิทธิในการครอบครองที่ว่านี้มักจะเป็นมรดกตกทอดในครอบครัวและเครือญาติ⁷ (วรลักษณ์ อิทธิพลโอฬาร มปป.: 5-6) อย่างไรก็ตาม พื้นที่บริเวณทามส่วนใหญ่จะไม่ได้มีการทำเครื่องหมายจับจองเอาไว้ แต่อาจจะ “ใช้ดินไม้กะเอาว่าของใครๆ หรือ

⁵ ดังรายหนึ่งที่ว่า “แม่มีนาในทามหลายมอง หองเดือนห้า โนนกุดแคน หองหนองผักแว่น หองมงคา หองหนองแห่น กุดมุสิง จะมีเท่าใดแม่ไม่ได้นับ แบ่งให้ลูกหลาน ตอนนั้นถูกท่วมหมด” (อานวย สีบุตร, สัมภาษณ์ 15 กรกฎาคม 2543) หรืออีกรายที่ “มีนาทาม 40 กว่าไร่ มีหลายมอง หนองบุงเบา หนองกกก้านเหลือง หองปลาน้อย นาปีมี 20 กว่าไร่” (ลี มะลิงาม, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543) เหล่านี้เป็นต้น

⁶ ดังที่รายหนึ่งที่ว่า “พ่อแม่ของปลาไหล พ่อแม่ทำไว้ พอถึงเวลาน้ำเข้า น้ำล้นมูลก็จะไปตี คนอื่นตีไม่ได้ เฉพาะญาติๆ 4-5 คน ปีหนึ่งจะตี 1 หน รวๆ เดือน 8 เดือน 9” (เหลือ ดิละบาล, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543)

⁷ แบบแผนการสืบทอด/ถ่ายทอดที่ทำกินบริเวณป่าทามของกลุ่มครอบครัวตัวอย่าง เป็นมรดกตกทอดร้อยละ 67.5 ได้จากการจับจองร้อยละ 29.2 ส่วนที่ได้จากการซื้อขายนั้นมีเพียงร้อยละ 8.1 (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ 2540ก: 17-8)

เรียกตามชื่อโนนเป็นชื่อคน คือตั้งชื่อไปเลยหากว่าตรงไหนมีจุดเด่นและทำประจำ เช่น โนนพ่อใหญ่กู โนนงพ่อใหญ่กู เอาไว้ปลูกข้าว ร่องหนองตาสี คือคนขุดร่องคือตาสี เอาไว้ตะกล้า ดีปลาของ” (ประสาธน์ จำปาพันธุ์, สัมภาษณ์ 15 กรกฎาคม 2543) หรือ “ถ้าที่จรดกันจะเอาต้นไม้เป็นเขตแดนกรณีที่เราบ กรณีร่องน้ำจะเป็นคนละฝั่งคนละครั้ง ดำนาที่ดำกันคนละครั้ง บนโนนก็อาศัยต้นไม้เป็นเขตเหมือนกัน สันโนนจะแบ่งครึ่ง” (ไพฑูรย์ โททอง, สัมภาษณ์ 19 กรกฎาคม 2543) เป็นอาทิ

ประเด็นที่น่าสนใจก็คือว่า “ระบบกรรมสิทธิ์” บริเวณป่าทามมีลักษณะค่อนข้างจะซับซ้อน เพราะถึงแม้บางพื้นที่จะเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล/ครอบครัวหรือเครือญาติแต่ผู้อื่นก็สามารถแบ่งใช้หรือร่วมใช้ประโยชน์ด้วยได้ ขณะที่บางบริเวณแม้จะเป็นสาธารณะสมบัติแต่สามารถถือครองกรรมสิทธิ์ได้ชั่วคราว เป็นต้นว่าที่นาทามส่วนใหญ่จะทำไม่ครบ อันอาจจะเนื่องจากแรงงานในครัวเรือนไม่เพียงพอ หากชาวชุมชนรายใดไม่มีที่นาทามก็สามารถขอแบ่งทำร่วมได้ “แล้วค่อยแบ่งข้าวให้เป็นสินน้ำใจ” (เหลียง ดิละบาล, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543) หรือถึงแม้จะเป็นส่วนที่ใช้เพาะปลูกในปีนั้นๆ ชาวชุมชนรายอื่นก็สามารถร่วมใช้ประโยชน์ด้านอื่นๆ ได้ เช่น “หาหอยโข่งในนาคนอื่นได้” (ลี มะสิงาม, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543) โดยเฉพาะกรณีที่นาหนองจะมีลักษณะใช้ประโยชน์ร่วมกันสูงมาก ดังที่ว่า “พ่อลีมีหนองน้ำชื่อหนองโดน เอาไว้ดำข้าวข้างๆ หนอง คนอื่นมาจับปลาได้ ใส่เบ็ดได้ เราก็หาปลาพร้อมกับคนอื่น แต่เวลาปลูกข้าวคนอื่นจะทำไมไม่ได้ เป็นของเรา” (เฟิงอ้ง) ขณะที่ทรัพยากรที่เป็นสาธารณะสมบัติเช่นแม่น้ำมูล หากเป็นการใช้ประโยชน์เฉพาะหรือได้มีการลงทุนลงแรงไว้ก็สามารถถือครองกรรมสิทธิ์ได้ เช่น “การจับปลาในมูลจะใช่เหเบ็ด ไม่มีการถือครอง เว้นแต่ทำเยาะ คือการใช้ไม้ไผ่แล้วค่อยเอาตาข่ายล้อม หรือภาษากลางเรียกว่าซั้ง...ปลาในหนองถ้าปีไหนเขาจะจับ เขาจะตัดไม้แซ่ในน้ำ ถ้าใครเอาไม้ขึ้นจะถูกปรับไหม 50-100 บาท กำนันผู้ใหญ่บ้านจะเป็นคนตัดสินความ คือถามว่าผู้เสียหายจะเรียกร้องเท่าไร? ก็มีการต่อรองว่าแพงไป คือตกลงกันในบ้าน ไม่ถึงตำรวจ” (ประสาธน์ จำปาพันธุ์, สัมภาษณ์ 15 กรกฎาคม 2543) หรือทรัพยากรบางประเภทเช่นปอเกลือที่ถือเป็นสาธารณะประโยชน์ แต่ “หากไปถอนหญ้าออกก็เป็นกรรมสิทธิ์ถือครองชั่วคราว ใช้ได้เฉพาะปีเท่านั้น” (เฟิงอ้ง) เหล่านี้เป็นต้น

ทั้งนี้ นอกจากที่กล่าวมาข้างแล้วก่อนหน้าการใช้ประโยชน์บริเวณป่าบุงป่าทามของชุมชนลุ่มน้ำมูลยังมีอีกหลายลักษณะด้วยกัน สามารถจำแนกได้ดังนี้ คือ 1) การทำการเกษตรประกอบด้วยการปลูกข้าว ทั้งที่เป็นข้าวนาทามปี ข้าวนาแซงหรือข้าวนาหนอง และข้าวไร่ตามการปลูกพืชไร่ อันได้แก่ปอ ข้าวโพด แตงโม แตงกวา ฯลฯ และการปลูกผักสวนครัวอย่างเช่นพริก ถั่วฝักยาว ต้นหอม ผักชี เป็นต้น 2) การเลี้ยงสัตว์ ได้แก่ การเลี้ยงวัวควาย ที่มีทั้งแบบต้อนไปเข้าเียนกลับและแบบที่สร้างคอกไว้ที่ป่าทาม ตลอดจนการเลี้ยงเป็ด 3) การเก็บผลผลิตจากทาม อันได้แก่ ผลไม้ ผัก เห็ด มันแขง หน่อไม้ และสมุนไพร 4) การนำมาทำประโยชน์ใช้สอย อันได้แก่การใช้ไม้ฟืน การเผาถ่าน การใช้ไม้เพื่อก่อสร้างบ้านเรือน การนำเครือไม้มาทำ

เครื่องใช้ไม้สอยในครัวเรือน รวมทั้งหวายและฝื่อที่มักจะนำมาทำเสื่อ 5) การจับปลา ทั้งในบริเวณลำน้ำมูล (ฮมูล) กุด หนอง และเลิง โดยสามารถหาได้ตลอดทั้งปี แต่จะได้มากในช่วงฤดูน้ำหลากระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงกันยายน และในช่วงน้ำเริ่มลดระหว่างเดือนพฤศจิกายนถึงมกราคม 6) การหาหอย ประกอบด้วยการขุดหอย การหาหอยในน้ำ การหาหอยลอยน้ำ และการดำน้ำลงไปจับในลำน้ำมูล 7) การหากบ ประกอบด้วยการไต่หรือส่องกบ การใส่เบ็ดกบ และการหากบงัยหรือกบจำศีล 8) การล่าสัตว์ 9) การหาไข่มดแดง 10) การต้มเกลือ 11) การใช้เป็นแหล่งพักผ่อนหย่อนใจและเป็นที่ต้อนรับญาติพี่น้องและมิตรสหายที่มาเยี่ยมเยียน และ 12) การเป็นแหล่งวัฒนธรรมชุมชน เช่น ดอนปู่ตา สถานที่บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ที่จุดบั้งไฟ แข่งเรือ ไหลเรือไฟ ฯลฯ (รายละเอียดดู สนั่น ชูสกุล และคณะ 2538: 11-23 และประสิทธิ์ คุณรัตน์ 2539: 4-2:11 - 4-2:12)⁸

และด้วยความสามารถใช้ประโยชน์จากป่าตามได้อย่างหลากหลายและตลอดทั้งปีนี้เอง จึงพบว่าแม้ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลส่วนใหญ่จะอาศัยป่าตามแบบ “พออยู่พอกิน” แต่หากประเมินเป็นผลตอบแทนทางเศรษฐกิจหรือคิดเป็นตัวเงินแล้วจะพบว่าชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลได้รับประโยชน์จากป่าตามรัตนบุรี-ราษีไศลเฉลี่ยปีละจำนวนไม่น้อย โดยในปี พ.ศ. 2535 ได้มีการศึกษาร่วมกันระหว่างองค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่กับกลุ่มชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลเพื่อประเมินคุณค่าทางเศรษฐกิจที่ได้รับจากป่าตามจากกลุ่มตัวอย่างจำนวน 366 ครัวเรือนจาก 11 หมู่บ้านที่ใช้ประโยชน์จากป่าตามรัตนบุรี-ราษีไศลอย่างละเอียด⁹ พบว่าผลผลิตที่ได้จากการเกษตรที่ประกอบด้วยข้าว ปอ แดงโม ถั่วลิสง และข้าวโพด มีมูลค่าถึง 6,445,477 ต่อปี ผลผลิตที่ได้จากพันธุ์พืชในป่าตามด้านอาหารและใช้สอยที่ประกอบด้วยฟืน/ถ่าน มันแขง เห็ด หน่อไม้ ผักธรรมชาติ ผลไม้ธรรมชาติ ไม้ใช้สอย ฝื่อ/กก และหวาย/เครือชูด มีมูลค่า 3,033,815 บาทต่อปี และผลผลิตที่ได้จากสัตว์และอื่นๆ ที่ประกอบด้วยปลา หอย กบ ไข่มดแดง มูลสัตว์ (วัวควาย) และเกลือ มีมูลค่า 4,760,285 บาทต่อปี ฉะนั้น ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่ครัวเรือนกลุ่มตัวอย่างได้รับจากป่าปุงป่าตามโดยรวมจึงมีจำนวน 14,239,637 บาทต่อปี หรือเฉลี่ยครัวเรือนละ

⁸ การศึกษาชุมชนป่าตามรัตนบุรี-ราษีไศลจำนวน 421 ครัวเรือนในเขตพื้นที่ อ.ราษีไศล และ อ.บึงบูรพ์ จ.ศรีสะเกษ อ.รัตนบุรี และ อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์ อ.โพธิ์ทราย และ อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด พบว่ามีการใช้ประโยชน์จากป่าตามเรียงลำดับจากมากไปหาน้อยดังนี้ การทำนาทำไร่ทำสวนร้อยละ 78.6 การจับสัตว์น้ำบริโภคร้อยละ 69.1 การใช้ไม้เป็นเชื้อเพลิงหุงต้ม 66.3 การเก็บพืชผักเพื่อการบริโภคร้อยละ 58.9 และการเลี้ยงสัตว์ร้อยละ 48.2 โดยกลุ่มตัวอย่างร้อยละ 31.6 เลี้ยงสัตว์บริเวณป่าตาม ร้อยละ 22.8 เลี้ยงในบริเวณบ้านและที่อื่นๆ และร้อยละ 8.3 เลี้ยงในพื้นที่ทำเลสาธารณะอื่นๆ (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ 2540ก; 2540ข) อย่างไรก็ตามวิถีชีวิตหลายกิจกรรมไม่ได้ดำเนินอย่างจริงจังมานานแล้ว เป็นต้นว่าการล่าสัตว์ที่ไม่ได้กระทำกันมานาน เนื่องจากปัจจุบันหลงเหลือสัตว์ป่าจำนวนไม่มากแล้ว

⁹ ประกอบด้วยบ้านหนองแหว บ้านหนองพอก บ้านโนนสังข์ บ้านผึ้ง บ้านเหล่าโดน บ้านดอนงูเหลื่อม และบ้านหนองแก ต.หนองแก บ้านด่าน และบ้านดงแดง ต.ด่าน อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ และบ้านยาง และบ้านหานฮี ต.ดอนแรด อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์

38,906 บาทต่อปี (ดู สนั่น ชูสกุล และคณะ 2538: 28-30) ทั้งนี้ยังไม่นับรวมถึงประโยชน์ทางสังคมวัฒนธรรมที่ไม่สามารถคำนวณออกมาเป็นตัวเลขได้ ไม่ว่าจะเป็นที่พบปะสังสรรค์ พักผ่อน หย่อนใจ จัดงานประเพณี หรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ของชุมชนข้างต้น เหล่านี้ล้วนยืนยันความผูกพันและพึ่งพาของชุมชนลุ่มน้ำมูนต่อป่าทามรัตนบุรี-ราชสีไศลได้เป็นอย่างดี

อีกประเด็นที่น่าสนใจก็คือ นอกจากชาวชุมชนลุ่มน้ำมูนแล้วยังมีประชาชนจากอำเภอและจังหวัดอื่นที่อยู่ไกลออกไปหรือที่ชาวชุมชนเรียกว่า “แขก” เข้ามาใช้ประโยชน์บริเวณป่าทามรัตนบุรี-ราชสีไศลอยู่เป็นระยะหรือเป็นฤดูอีกด้วย ส่วนใหญ่จะมาเก็บผลผลิตต่างๆ จากป่าทาม โดย “คนนอกจะมาจากสุรินทร์ ร้อยเอ็ด พังงา ยโส พนมไพร จะมาตลอดปี มาเก็บหอยโข่ง มันแขง หน่อไม้ ไม้พิน ไม่ต้องเสียเงิน เสียแต่ค่าเหมารถมา เก็บยังงี้ก็ไม่หมด มีอยู่ทั่ว จะพอกินพอใช้กันทุกคน” (ไพฑูรย์ โถทอง, สัมภาษณ์ 19 กรกฎาคม 2543) ขณะที่บางส่วนจะมาต้มเกลือ เป็นต้นว่า “อุทุมพร (อ.อุทุมพรพิสัย, ผู้เขียน) เขาก็มาหาหอยหาปลาที่นี่แต่อดีต คือคนได้หัวได้เมียที่โน่น คิดถึงบ้านก็มา แล้วเพื่อน ๆ ก็มา เขามาหาแต่ไม่ได้ทำนาทาม หรือจากมหาชนะชัย เขาเดินมา 40-50 กิโลเมตร เขามาอยู่ต้มเกลือ ได้ก็มีเกวียนมารับ คือเดือนมีนาฯ ก็มา พอเดือนพฤษภาคม ก็กลับ” (ประสพ จำปาพันธุ์, สัมภาษณ์ 15 กรกฎาคม 2543) โดยส่วนใหญ่มักจะเหมารถกันมาครวละหลายคนหลายคันรถ ซึ่งแม้จะไม่มี ความขัดแย้งกับชาวชุมชนลุ่มน้ำมูนบริเวณนี้ แต่หลายครั้งการใช้ประโยชน์บริเวณป่าทามของ “แขก” เหล่านี้เป็นไปอย่าง “ขูดรากรถอนโค่น” ส่งผลกระทบต่อความอุดมสมบูรณ์ของป่าทามรัตนบุรี-ราชสีไศลไม่น้อย ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

4.1.3 การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐกับการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรและการใช้ทรัพยากรบริเวณป่าทามแม่น้ำมูล

ถึงแม้ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูนโดยเฉพาะบริเวณป่าทามรัตนบุรี-ราชสีไศลจะใช้ประโยชน์จากป่าทามอย่างหลากหลายและมีระบบการถือครองหรือระบบกรรมสิทธิ์ที่เป็นที่ยอมรับกันมานานดังข้างต้น ทว่ารูปแบบการใช้ประโยชน์ ลักษณะการถือครอง รวมทั้งลักษณะของทรัพยากรบริเวณป่าทามได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นระยะ ซึ่งส่วนใหญ่สืบเนื่องมาจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐเป็นหลัก กล่าวคือ ในช่วงก่อน พ.ศ. 2475 ป่าทุ่งป่าทามบริเวณนี้ยังคงมีความอุดมสมบูรณ์อยู่มาก เต็มไปด้วยไม้ต้นขนาดใหญ่และไม้พุ่มต่างๆ ที่พากันขึ้นหนาทึบ ตลอดจนมีสัตว์ป่าอาศัยอยู่มากเป็นชนิด เป็นต้นว่าป่าทามบ้านฝ้างในอดีตจะมีต้นไม้ใหญ่และมีสัตว์จำพวกเสือ หมูป่า ลิง โดยเฉพาะฝ้างที่อาศัยอยู่เป็นจำนวนมากและเป็นที่มาของชื่อหมู่บ้าน เช่นเดียวกับบ้านดอนงูเหลือมที่ในอดีตมีสภาพเป็นป่าไม้หนาทึบ มีต้นไม้ขนาดใหญ่ และมีสัตว์ป่าจำนวนมาก เช่น นก หนู กระรอก กระแต กระต่าย ไก่ป่า หมูป่า ชะนี ลิง เสือ โดยเฉพาะงูเหลือมซึ่งเป็นที่มาของชื่อหมู่บ้านเช่นเดียวกัน (คณะทำงานน้ำอีสาน โครงการทามมูล มปป.) ซึ่งสภาพเช่นนี้ไม่เหมาะสำหรับการทำเกษตรกรรมเมื่อเทียบกับที่นาด้านบน ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูนจึงใช้ประโยชน์จากป่าทามในแง่ของการจับหาสัตว์น้ำในแหล่งน้ำธรรมชาติเสียเป็นส่วนใหญ่ ทว่าต่อมาในช่วงปี

พ.ศ. 2475 ได้เกิดภัยแล้งขึ้นอย่างรุนแรงเนื่องจากฝนทิ้งช่วงเป็นเวลานาน ไม่สามารถทำนาทำไร่ด้านบนเหมือนเก่า ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลจำนวนมากจึงได้ทยอยกันลงมาทำการเพาะปลูกตามกุดและหนอง ก่อนจะทำการจับจองกุดหนองตลอดจนบริเวณอื่นๆ บริเวณป่าทามเป็นพื้นที่เกษตรกรรมของแต่ละครัวเรือนและถือเป็นกรรมสิทธิ์ติดทอดกันในตระกูลเรื่อยมา

อย่างไรก็ดี ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลใช้ประโยชน์จากป่าทามรัตนบุรี-ราษีไศลเพื่อการเกษตรมากขึ้นหรืออย่าง “เป็นล่ำเป็นสัน” ในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2500-2521 โดยการทำเกษตรกรรมที่สำคัญได้แก่การทำนาแซง นาทาม และนาหนองดงที่กล่าวไปแล้วก่อนหน้านี้ นอกจากนี้ยังมีการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวเช่นปอกันมากขึ้น เนื่องจากได้รับการส่งเสริมสนับสนุนจากหน่วยงานของรัฐ ขณะเดียวกันก็มีการใช้ประโยชน์จากไม้มากขึ้น ทั้งเพื่อเผาถ่าน ทำไม้ฟืน และโดยเฉพาะการตัดไม้ใหญ่ไปสร้างที่อยู่อาศัย ไม่นับรวมการถางและเผาป่าแบบ “ไร่เลื่อนลอยอย่างอิสระ” ที่เป็นเหตุให้พื้นที่และความหนาแน่นป่าของป่ารวมทั้งจำนวนและชนิดของสัตว์ป่าลดลงอย่างมาก ดังกรณีของบ้านดอนงูเหลือมที่ในช่วงเวลานี้มีการหักร้างถางป่าทามเพื่อนำไม้ไปสร้างบ้านและเผาถ่านกันเป็นจำนวนมาก เป็นเหตุให้ป่าทามบริเวณนี้มีสภาพค่อนข้างโล่งแทบไม่มีต้นไม้ใหญ่หลงเหลืออยู่ ที่เหลือส่วนมากจะเป็นต้นหัวลิง กระโดนน้ำ มะแขว่มะกอกน้ำ ขณะที่สัตว์ป่าก็เหลือจำนวนน้อยมาก เช่นเดียวกับบ้านฝ้างที่ช่วงเวลานี้มีการโค่นต้นไม้ใหญ่เพื่อสร้างบ้านเรือนกันเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้สัตว์ใหญ่จำพวกเสือ หมูป่า ลิงหมดไป คงเหลือแต่สัตว์เล็กอย่างกระแต กระรอก กระต่าย ซึ่งก็มีเพียงจำนวนน้อยเท่านั้น (คณะทำงานน้ำอีสาน มปป.)

ยิ่งกว่านี้ หลังปี พ.ศ. 2522 เป็นต้นมาได้มีการใช้รถไถและรถแทรกเตอร์ไถบุกเบิกพื้นที่ป่าทาม ทำลายต้นไม้จำพวกหูลิง ฝ้ายน้ำ เสี้ยว อันเป็นพืชดั้งเดิมทิ้งไป เพื่อปรับระดับพื้นที่ ยกร่องเป็นคันนา ทำคูคลอง ฯลฯ เพื่อทำการเกษตรแผนใหม่หรือปลูกพืชเศรษฐกิจ/พืชเชิงเดี่ยวแทน อีกทั้งยังมีการจับจองครอบครองพื้นที่ป่าทามอย่างถาวรกันมากขึ้นทั้งโดยชาวชุมชนเองและโดยเฉพาะบริษัทและกลุ่มธุรกิจต่างๆ ที่เข้ามาจับจองพื้นที่เพื่อออกเอกสารสิทธิ์ก่อนจะนำไปประกอบกิจกรรมการผลิตอื่นๆ แทน เช่น สวนยูคาลิปตัส แปลงกระถินเทพาและแปลงมะเขือเทศขนาดใหญ่ ตลอดจนบ่อปลา ที่ไม่เพียงแต่จะเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศเดิม หากแต่ยังกีดกันไม่ให้ชาวชุมชนได้ใช้ประโยชน์เหมือนเก่าอีกด้วย นอกจากนี้ยังมีการสัมภาษณ์ดูตทรายที่พบว่าในพื้นที่บึงทามลุ่มน้ำมูลและซีมีการให้สัมภาษณ์การดูตทรายนับ 100 แห่ง ซึ่งนอกจากจะทำให้ตลิ่งพังและป่าทามบางแห่งถูกทำลายแล้ว ที่สำคัญยังก่อให้เกิดความขัดแย้งกับชุมชนลุ่มน้ำมูลดั้งเดิมอีกด้วย (ดู ประสิทธิ์ คุญรัตน์ และคณะ 2539: 4:2-12 - 4:2-13; 2540ก: 8; 2540ข: 13 และวราลักษณ์ อิทธิพลโอฬาร มปป.)

ทั้งนี้ สาเหตุที่พื้นที่ป่าทามแม่น้ำมูลถูกบุกรุกทำลายอย่างมากและมีการจับจอง/ครอบครองอย่างถาวรดังที่ว่านี้สัมพันธ์กับการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐโดยตรง กล่าวคือ นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2510 เป็นต้นมาได้มีการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่และขนาดกลางบริเวณต้นลำน้ำมูล

เป็นจำนวนมากเพื่อควบคุมปริมาณและการไหลของน้ำในแม่น้ำ เช่น เขื่อนลำตะคอง เขื่อนลำพระเพลิง เขื่อนมูลบน เขื่อนลำแชะ เขื่อนลำปายมาศ เขื่อนลำนางรอน อ่างเก็บน้ำลำเพียกอ่างเก็บน้ำห้วยศาลา ฯลฯ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านอุทกวิทยา คือปริมาณน้ำในแม่น้ำมูลลดลงและมีลักษณะการไหลหลากเปลี่ยนไป โดยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2527 เป็นต้นมาแม่น้ำมูลไม่ไหลหลากท่วมป่าทามเช่นเก่า บางบริเวณกลายเป็นที่น้ำแห้งถาวร เป็นเหตุให้พื้นที่ป่าทามบริเวณที่เคยหนาแน่นไม่ถูกใช้ประโยชน์เพราะเสี่ยงต่อการถูกน้ำท่วมผลผลิต ถูกบุกเบิกทำลายนำมาใช้ประโยชน์จนไม่มีสภาพป่าธรรมชาติเหลืออยู่ (ต้นสนีย์ ชูแวว 2538: 6-7 และประสิทธิ์ คุณรัตน์ 2539: 4:2-12 - 4:2-13)¹⁰ โดยการพัฒนาแหล่งน้ำเช่นเขื่อน ฝาย และอ่างเก็บน้ำต้นลำน้ำมูล เช่นที่วังหวายอยู่ภายใต้แนวคิด “การพัฒนาให้ทันสมัย” ซึ่งรัฐบาลไทยในขณะนั้นรับมาจากประเทศตะวันตก โดยเฉพาะที่ผ่านทางสถาบันการเงินระหว่างประเทศเช่นธนาคารโลก ที่เน้นการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศโดยการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ เป็นหลัก เพราะเหตุนี้เขื่อนจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นหรือขาดไม่ได้สำหรับการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทย¹¹ ดังจะเห็นได้จากนับตั้งแต่การก่อสร้างเขื่อนภูมิพลอันเป็นเขื่อนขนาดใหญ่แห่งแรกและได้รับการสนับสนุนทางการเงินจากธนาคารโลกในปี พ.ศ. 2495 ภายใต้แผนงานการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ หน่วยราชการต่างๆ ก็ได้พากันสร้างเขื่อนอย่างขนานใหญ่ในช่วงเวลาหลังจากนั้น โดยนับตั้งแต่ พ.ศ. 2507 ที่มีการเปิดใช้เขื่อนภูมิพลจนถึง พ.ศ. 2531 หรือในระยะเวลาเพียง 24 ปีมีการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่และขนาดกลางโดยหน่วยราชการต่างๆ ทั้งสิ้นถึง 30 แห่งด้วยกัน¹²

¹⁰ ดังคำกล่าวของชาวมุสลิมที่กล่าวว่า “เมื่อก่อนไม่มีการบุกเบิกที่อื่น ทำกินแต่ในที่ของตน ที่สาธารณะยังเป็นป่ารกครึ้ม แต่หลายปีที่ผ่านมาเริ่มมีการสร้างเขื่อนสร้างฝายกันมากขึ้น น้ำในทามที่เคยท่วมตามธรรมชาติเปลี่ยนไป เริ่มมีการครอบครองทำประโยชน์ถาวร มีการซื้อขายแก่นายทุน มีการใช้รถไถบุกเบิกเป็นที่ทำการเกษตรแบบถาวร ปลูกพืชเศรษฐกิจ ปลูกไม้โตเร็ว” (สำราญ บุญธรรม, สัมภาษณ์ใน วราลักษณ์ อิทธิพล โอฬาร 2537: 18)

¹¹ ดังถ้อยแถลงของคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ว่า “น้ำเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการพัฒนาประเทศ...โดยขณะนี้ยังไม่มีวิธีอื่นใดที่ดีกว่าการสร้างอ่างเก็บน้ำเพื่อเป็นแหล่งน้ำให้ประชาชนหรือประเทศใช้ตลอดปี” (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อ้างใน วิฑูรย์ ปัญญากุล 2534: 4)

¹² ประกอบด้วย เขื่อนภูมิพล สร้างเสร็จ พ.ศ. 2507 เขื่อนน้ำพุง สร้างเสร็จ พ.ศ. 2508 เขื่อนอุบลรัตน์และเขื่อนแก่งกระจาน สร้างเสร็จ พ.ศ. 2509 เขื่อนลำตะคอง สร้างเสร็จ พ.ศ. 2512 เขื่อนลำพระเพลิงและเขื่อนวชิราลงกรณ์ สร้างเสร็จ พ.ศ. 2513 เขื่อนสิรินธร สร้างเสร็จ พ.ศ. 2514 เขื่อนสิริกิติ์และเขื่อนจุฬาภรณ์ สร้างเสร็จ พ.ศ. 2515 เขื่อนบางพระ สร้างเสร็จ พ.ศ. 2517 เขื่อนวชิราลงกรณ์ สร้างเสร็จ พ.ศ. 2518 เขื่อนน้ำเขิน สร้างเสร็จ พ.ศ. 2522 เขื่อนปัตตานี เขื่อนศรีนครินทร์ และเขื่อนห้วยกุ่ม สร้างเสร็จ พ.ศ. 2523 เขื่อนก๊วลมเขื่อนบางลาง เขื่อนท่าทุ่งนา และเขื่อนน้ำอูน สร้างเสร็จ พ.ศ. 2524 เขื่อนปรานบุรี สร้างเสร็จ พ.ศ. 2525 เขื่อนห้วยแหลม สร้างเสร็จ พ.ศ. 2527 เขื่อนเขาแหลม เขื่อนนเรศวร เขื่อนแม่งัด และเขื่อนลำปาว สร้างเสร็จ พ.ศ. 2528 เขื่อนห้วยสะพานหินและเขื่อนแม่งัด สร้างเสร็จ พ.ศ. 2529 เขื่อนรัชชประภา สร้างเสร็จ พ.ศ. 2530 และเขื่อนทับเสลา สร้างเสร็จ พ.ศ. 2531 (กรมชลประทาน และการไฟฟ้าฝ่ายผลิต อ้างใน วิฑูรย์ ปัญญากุล 2534: 5)

(วิฑูรย์ ปัญญากุล 2534: 4) ขณะที่ในส่วนของกลุ่มน้ำผืนน้ำเองจนถึงปี พ.ศ. 2535 ได้มีการพัฒนาแหล่งน้ำโดยหน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐเป็นจำนวนถึงกว่า 4,000 โครงการ ดังแสดงในตารางด้านล่าง¹³

ตารางที่ 1 แสดงโครงการพัฒนาแหล่งน้ำของหน่วยงานต่าง ๆ ในลุ่มน้ำผืนน้ำ

ประเภทโครงการ	จำนวนโครงการ	ความจุ (ล้านลบ.ม.)	พื้นที่ชลประทาน (ไร่)	หน่วยงานดำเนินการ
โครงการขนาดใหญ่	9	3,255.00	694,625	กรมชลประทาน และการไฟฟ้าฝ่ายผลิต
อ่างเก็บน้ำขนาดกลาง	100	724.58	202,570	กรมชลประทาน
อ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก	1,438	274.77	453,864	กรมชลประทาน และกรมพัฒนาที่ดิน
ฝายน้ำล้น	1,438	0.24	301,990	กรมชลประทาน กรมพัฒนาที่ดิน สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท กรมการปกครอง และกรมโยธาธิการ
ทำนบกั้นดิน	11	0.62	7,800	กรมชลประทาน
โครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้า	143	-	149,140	กรมพัฒนา และกรมพัฒนา และส่งเสริมพลังงาน
ระบบน้ำสะอาด	175	-	-	กรมโยธาธิการ
คลองส่งน้ำ	25	-	-	กรมโยธาธิการ
สระ/ขุดสระ	281	0.68	5,050	สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบทและกรมพัฒนาที่ดิน
ขุดลอก	815	-	4,746	กรมพัฒนาที่ดิน สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท และกรมการปกครอง
ปรับปรุงบ่อน้ำดิน	212	-	-	กรมการปกครอง
ถังป้อนน้ำ (6 ลบ.ม.)	168	-	-	กรมการปกครอง
รวม		4,255.89	1,819,785	

(สถาบันแหล่งน้ำและสิ่งแวดล้อม 2537: 2-9)

¹³ เป็นที่น่าสังเกตว่า นอกจากโครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่เช่นเขื่อนและอ่างเก็บน้ำแล้ว ป่าทามแม่น้ำมูลยังได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็กด้านล่างนี้ด้วย เป็นต้นว่าโครงการพัฒนาสระน้ำหรือขุดสระน้ำที่หลายหมู่บ้านไม่มีพื้นที่สาธารณะที่จะสามารถดำเนินโครงการได้ จึงได้เลือกพื้นที่ป่าทามเป็นแหล่งขุดสระน้ำเนื่องจากเป็นที่ที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ ซึ่งนอกจากจะไม่เหมาะสมเพราะทางไกลชุมชน มีผู้คนมาใช้ประโยชน์น้อย อีกทั้งยังมีแหล่งน้ำธรรมชาติอยู่แล้ว ยังเป็นการทำลายป่าทามเพิ่มขึ้นอีกทางด้วย

ส่วนการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเช่นถนนแม้จะไม่ส่งผลกระทบต่อป่าทามและชุมชนลุ่มน้ำมูนมากเท่ากับเขื่อนและอ่างเก็บน้ำ แต่ก็ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงกับทรัพยากรและแบบแผนการใช้ทรัพยากรบริเวณป่าทามรัตนบุรี-ราษีไศลไม่น้อยเช่นกัน กล่าวคือ การที่ถนนสายราษีไศล-โพธิ์ทรายถูกสร้างขึ้นเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2511 นอกจากจะช่วยให้ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูนบริเวณนี้สามารถนำผลผลิตจากป่าทามออกสู่ตลาดได้สะดวกขึ้น ขณะเดียวกันยังเป็นการเปิดโอกาสให้บุคคลภายนอกเข้ามาจับจองและใช้ประโยชน์จากป่าทามมากขึ้นและง่ายขึ้นอีกด้วย ซึ่งดังที่กล่าวไปข้างก่อนหน้าแล้วว่า “แขก” เหล่านี้นอกจากจะมาทำการเกษตรหรือต้มเกลือเป็นฤดูแล้ว ในช่วงฤดูน้ำล้นจะเหมารถกันมาครวระหลายสิบล้านเพื่อมาเก็บผลผลิตตามธรรมชาติอย่างเห็ด หอยโข่ง มันแขง หน่อไม้ และไม้พิน ตลอดจนเครื่องใช้ไม้สอยต่างๆ เช่น เครื่องชุดหวาย ที่หลายครั้งเป็นไปอย่าง “ขูดรากถอนโคน” (สนั่น ชูสกุล และคณะ 2538: 98) เป็นต้นว่า การตัดหวายหรือเถาวัลย์บางชนิดจะเผาก่อนตัด รวมทั้งการหาไขมดแดงที่ “ถ้าไต่บ้านเขาไป แหย่ไขมดแดง ต้องเอาผ้าเศษไปด้วย เอาไว้ไปแกว่งเอาแม่มันออก สีเอาแต่ไขมันมา และต้องไปแต่เช้าหรือตอนแลง เพราะว่าแม่มันที่เฮาแกว่งออกมันจะบดตาย และคนแห่โดนกัดก็จะมีเจ็บแสบกันไป แต่ถ้าคนทางอื่นมาแห่เข้าเจ้าสีเอาไปเหมิดทั้งแม่ทั้งไข ตัวแม่มันก็เอาไปขั้วขาย เอ็ดให้มันดับมันสูญเร็วขึ้น ถ้าไต่บ้านเขาไปเห็นเข้าเจ้ากำลังแห่อยู่ก็สืบอกว่ อย่าเอาแม่มันไปด้วยเด้อ ปีน้ามันบ่มีให้กินอีกเด้อ” (สงวน ร่วมจิตร สัมภาษณ์ใน วรา ลักษณะ 2537: 22) แต่ไม่ว่าชาวชุมชนลุ่มน้ำมูนจะวิตกกังวลกับวิธีการเก็บผลผลิตจากป่าทามของ “แขก” จากภายนอกเพียงใด ก็ไม่สามารถแก้ไขป้องกันได้มากนัก เพราะไม่สามารถอ้างกรรมสิทธิ์ครอบครองตามกฎหมายได้ ที่สำคัญหลายครั้งที่การห้ามปราม “แขก” เหล่านี้ไม่ให้เก็บผลผลิตจากป่าทามอย่างทำลายล้างกลับก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างชุมชนขึ้นมาอีกด้วย

ประเด็นที่พึงพิจารณาก็คือว่า ถึงแม้ป่าทามรัตนบุรี-ราษีไศลและชุมชนลุ่มน้ำมูนโดยรอบจะผ่านการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด หรือถึงแม้การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานโดยเฉพาะเขื่อนต่างๆ ที่กั้นขวางแม่น้ำมูลจะส่งผลให้การไหลหลากและการเอ่อท่วมของแม่น้ำมูลเปลี่ยนแปลงไป และทำให้ป่าทามรัตนบุรี-ราษีไศลบางส่วนไม่ถูกน้ำท่วม แต่การเปลี่ยนแปลงหรือผลกระทบเหล่านี้ก็ยังอยู่ในวิสัยที่ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูนสามารถปรับตัวได้ ไม่ได้จำกัดหรือทำลายทางเลือกในการประกอบอาชีพ/ดำเนินชีวิตของชาวชุมชนลงมากนัก ผลกระทบในแง่ลบส่วนใหญ่จะเกิดกับป่าทามในเชิงระบบนิเวศและการถูกบุกรุกครอบครองและใช้ประโยชน์อย่างถาวรมากขึ้นทั้งจากชาวชุมชนและบุคคลภายนอก ซึ่งจะต่างจากหลังที่มีการสร้างฝายราษีไศลอย่างมาก เพราะไม่เพียงแต่ป่าทามจะถูกทำลายจนแทบหมดเท่านั้น ที่สำคัญชาวชุมชนรวมทั้งบุคคลภายนอกยังหมดโอกาสที่จะใช้ประโยชน์จากป่าทามรัตนบุรี-ราษีไศลเหมือนเดิมอีกด้วย

4.2 โครงการฝ่ายราชโศลกกับผลกระทบต่อป่าทามและชุมชนลุ่มน้ำมูน

4.2.1 โครงการโขง-ชี-มูล: ฝ่ายราชโศลก

โครงการโขง-ชี-มูลเป็นโครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ในเขตพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีความเป็นมาค่อนข้างจะยาวนานอยู่พอควร กล่าวคือ พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมักจะถูกระบุว่าประสบปัญหาน้ำแล้งน้ำท่วม ที่สำคัญได้แก่ ปัญหาฝนทิ้งช่วงในฤดูแล้งทำให้พืชพันธุ์เสียหายหรือไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้ อีกทั้งในฤดูกาลเดียวกันนี้ก็ยังเกิดการขาดแคลนน้ำอุปโภคบริโภคเป็นบริเวณกว้าง ขณะที่เมื่อถึงฤดูน้ำหลากบริเวณที่ลุ่มมักจะได้รับความเสียหายจากน้ำท่วมเป็นประจำ และในยามปกติความสามารถในการจัดหาน้ำเพื่อการเกษตรยังทำได้น้อยมากเมื่อเทียบกับพื้นที่เพาะปลูก นอกจากนั้น สภาพดินในหลายบริเวณยังมีคุณภาพต่ำและมีความเค็มทำให้เพาะปลูกไม่ค่อยได้ผล เหล่านี้ก่อให้เกิดการอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานไปยังกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ต่างๆ สร้างปัญหาสังคมตามมาอีกเป็นจำนวนมาก (โครงการโขง-ชี-มูล มปป.: 2) ที่ผ่านมามีความพยายามที่จะดำเนินการแก้ไขปัญหานี้โดยเฉพาะปัญหาการขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตรในฤดูแล้งอยู่หลายโครงการด้วยกัน แต่จากการศึกษาพบว่าถึงแม้จะมีการพัฒนาน้ำมาใช้อย่างเต็มที่จากทุกโครงการที่สามารถพัฒนาได้ในลุ่มน้ำชี ลุ่มน้ำมูล และลุ่มน้ำสาขาต่างๆ ก็จะสามารถจัดหาน้ำเพื่อการเกษตรได้ไม่เกิน 10 ล้านไร่ ขณะที่พื้นที่การเกษตรของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีทั้งสิ้นถึง 55 ล้านไร่ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือความต้องการน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีมากกว่าแหล่งน้ำที่มีอยู่หลายเท่า (สำนักงานพลังงานแห่งชาติ 2532: 51)

เพราะเหตุนี้ จึงได้มีความพยายามที่จะแสวงหาน้ำจากแหล่งน้ำภายนอกประเทศเข้ามาเสริมหรือบรรเทาปัญหาภัยแล้งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยแหล่งน้ำที่ได้รับความสนใจมากที่สุดคือแม่น้ำโขงเนื่องจากมีปริมาณน้ำมากเป็นลำดับที่ 10 ของโลก โดยไหลผ่าน จ. หนองคาย ประมาณ 150,000 ล้านลบ.ม. ต่อปี หรือประมาณ 6 เท่าของปริมาณน้ำในลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำมูลรวมกัน แต่กลับไม่ได้ถูกนำมาใช้ประโยชน์เท่าที่ควร คงถูกปล่อยให้ไหลลงทะเลอย่างเปล่าประโยชน์เสียเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้ก็เพราะว่าการพัฒนาแหล่งน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพื่อการเกษตรที่ผ่านมามีพื้นที่จำกัด แม้จะเคยมีความพยายามนำน้ำจากแม่น้ำโขงมาใช้ อยู่บ้างแต่ก็ยังไม่เป็นผลมากนัก เนื่องจากนำมาใช้เฉพาะในโครงการขนาดเล็กและขนาดกลาง ในพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำโขงเท่านั้น (โครงการโขง-ชี-มูล มปป.: 1) จึงมีการเสนอว่า “การนำน้ำจากแม่น้ำโขงขึ้นมาใช้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงเป็นทางเดียวที่จะแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำในภาคนี้ได้อย่างถาวรในระยะยาว” (สำนักงานพลังงานแห่งชาติ 2532: 51)

อย่างไรก็ดี แม้ที่ผ่านมามีการศึกษาโครงการต่างๆ เพื่อที่จะพัฒนาน้ำในแม่น้ำโขงเป็นจำนวนหลายโครงการ แต่โครงการที่ได้รับการพัฒนาและก่อสร้างจริงจำกัดอยู่แต่เฉพาะลุ่ม

น้ำสาขาในประเทศภาคีสมาชิกเท่านั้น โดยในส่วนของประเทศไทยเอง การศึกษาของคณะกรรมการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่างเคยเสนอให้สร้างเขื่อนบนลำน้ำโขงบริเวณพรมแดนประเทศไทยกับประเทศลาวถึงจำนวน 4 แห่งด้วยกัน¹⁴ ทว่าปัจจุบันโครงการเหล่านี้ไม่มีความคืบหน้าแต่ประการใด เนื่องจากไม่ได้รับความร่วมมือจากประเทศภาคีสมาชิกแม่น้ำโขงอื่นๆ เท่าที่ควร อีกทั้งบางช่วงยังเกิดอุปสรรคด้านการเมืองระหว่างประเทศในภูมิภาคอีกด้วย ที่สำคัญขั้นตอนการพัฒนาโครงการแต่ละโครงการใช้เวลาค่อนข้างมาก เป็นต้นว่าเขื่อนผามอง หากมีการตกลงที่จะดำเนินการหลังจากที่ได้มีการศึกษาความเหมาะสมไว้แล้ว ก็จะใช้เวลาก่อสร้างประมาณ 10-15 ปีนับจากวันที่ได้ทำการตกลง เป็นอาทิ

เพราะเหตุนี้ ทิศทางการศึกษาการพัฒนาแหล่งน้ำในแม่น้ำโขงในเวลาต่อมาจึงเปลี่ยนจากการพัฒนาโครงการบนลำน้ำโขงมาเป็นการพัฒนาโครงการผันน้ำจากแม่น้ำโขงมายังลุ่มน้ำต่างๆ ในประเทศ โดยเฉพาะลุ่มน้ำชีและลุ่มน้ำมูลแทน ควบคู่ไปกับการพัฒนาโครงการบน 2 ลุ่มน้ำที่ว่านี้รวมทั้งลำน้ำสาขาต่างๆ โดยการศึกษาหลายโครงการพบว่าปริมาณน้ำในลุ่มน้ำชีและลุ่มน้ำมูลที่ จ.อุบลราชธานีมีประมาณปีละ 25,000 ล้านลบ.ม. ทว่ามีการนำไปใช้เพียงปีละ 7,000-8,000 ล้านลบ.ม. เท่านั้น น้ำส่วนที่เหลือซึ่งส่วนใหญ่เกิดขึ้นในฤดูฝนไม่สามารถเก็บกักไว้ใช้ประโยชน์ได้ คงปล่อยให้ระบายลงสู่ทะเลโดยเปล่าประโยชน์ ไม่สามารถกักเก็บและนำมาใช้ได้อย่างเพียงพอในฤดูแล้ง เช่นเดียวกับน้ำจำนวนมหาศาลในแม่น้ำโขงที่ส่วนใหญ่ก็ถูกระบายลงสู่ทะเลโดยไม่ได้มีการนำมาใช้ประโยชน์เท่าที่ควรดังที่กล่าวไปแล้วก่อนหน้านี้ จึงเกิดแนวคิดที่จะผันน้ำจากแม่น้ำโขงเข้ามายังลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชี พร้อมกับพัฒนาโครงการบน 2 ลุ่มน้ำนี้ด้วยในเวลาเดียวกัน เพื่อแก้ปัญหาขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (สำนักงานพลังงานแห่งชาติ 2532: 50-1)

ด้วยเหตุดังกล่าว ในปี พ.ศ. 2530 สำนักงานพลังงานแห่งชาติ (กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานขณะนั้น, ผู้เขียน) จึงได้ทำการศึกษาเบื้องต้น (desk study) โครงการโขง-ชี-มูลขึ้น โดยในเบื้องต้นมีวัตถุประสงค์ที่จะสูบน้ำจากแม่น้ำโขงมาเสริมน้ำในลุ่มน้ำมูลและชีในการขยายพื้นที่ชลประทาน โดยไม่ต้องรอการพัฒนาโครงการบนลำน้ำโขงเช่นโครงการเขื่อนผามองเป็นต้น แต่ประสบปัญหาการที่กฎเกณฑ์การใช้น้ำระหว่างประเทศระบุมิให้นำน้ำมาใช้มากกว่าอัตราที่กำหนด กลยุทธ์หลักของการวางแผนพัฒนาโครงการโขง-ชี-มูลจึงเปลี่ยนเป็นการพยายามนำน้ำที่มีอยู่ภายในประเทศมาใช้ประโยชน์ให้ได้มากที่สุดเสียก่อน ต่อจากนั้นจึงจะนำน้ำจากแม่น้ำโขงมาเสริมให้มากที่สุดตามเท่าที่ไม่ละเมิดกฎเกณฑ์การใช้น้ำระหว่างประเทศ แนวทางในการพัฒนาโครงการจึงประกอบด้วยทั้งการสร้างระบบกระจายน้ำจากลำน้ำชีและลำน้ำมูลไปยังพื้นที่การเกษตร การพัฒนาโครงการชลประทานเดิม การสร้างระบบผันน้ำจากแม่น้ำโขงมายังลุ่มน้ำชี

¹⁴ ประกอบด้วยเขื่อนผามอง ที่ จ.หนองคาย เขื่อนเชียงคานตอนบน ที่ จ.เลย เขื่อนท่าแขกตอนบน ที่ จ.นครพนม และเขื่อนบ้านกุ่ม ที่ จ.อุบลราชธานี

และมูล ตลอดจนการใช้ประโยชน์ต่อเนื่องจากน้ำที่ผันมาได้ในกิจการต่างๆ เป็นอาทิ (ดู โครงการโขง-ชี-มูล มปป.: 4-5) โดยแบ่งระบบการวางโครงการออกเป็น 4 ส่วน คือระบบการนำน้ำจากแม่น้ำโขง ระบบการผันน้ำจากลำน้ำชีและลำน้ำมูล ระบบกระจายน้ำจากลำน้ำชีและลำน้ำมูลไปยังลำน้ำสาขา และระบบระบายน้ำ (ดู เฟิงอ้าง: 1-3)

ทั้งนี้ ด้วยความที่ผลการศึกษาเบื้องต้นระบุว่าโครงการโขง-ชี-มูลมี “ความเป็นไปได้ทางวิศวกรรมศาสตร์และเศรษฐศาสตร์” กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานจึงเสนอโครงการโขง-ชี-มูลบรรจุเข้าในแผนงานของโครงการน้ำพระทัยจากในหลวงเพื่อการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือตามแนวพระราชดำริเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2531 โดยในขั้นต้นได้รับงบประมาณเฉพาะการสำรวจและเก็บข้อมูล (กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน 2540: 1) และต่อมาเมื่อวันที่ 8 เมษายน 2532 กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน โดยการสนับสนุนและผลักดันของนายประจวบ ไชยสาส์น รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และสิ่งแวดล้อมขณะนั้น ได้เสนอโครงการโขง-ชี-มูลต่อคณะรัฐมนตรีเพื่อขอการอนุมัติเมื่อคราวประชุมคณะรัฐมนตรีสัญจรที่ จ.ขอนแก่น โดยคณะรัฐมนตรีมีมติให้กระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ ดำเนินโครงการโขง-ชี-มูลในวงเงินงบประมาณงวดแรก 18,000 ล้านบาท กำหนดให้ก่อสร้างอาคารและระบบส่งน้ำชลประทานให้แล้วเสร็จภายในเวลา 3 ปี คือตั้งแต่ พ.ศ. 2533-2535 (วาราลักษณ์ อภิธิพลโอฬาร 2538-2539: 1)

ต่อมา ผลการศึกษาความเหมาะสมของโครงการโขง-ชี-มูลซึ่งดำเนินการแล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2535 ชี้ว่าโครงการฯ มีศักยภาพทางเทคนิค สามารถส่งน้ำให้พื้นที่การเกษตรได้ประมาณ 4.98 ล้านไร่ ครอบคลุมพื้นที่ 15 จังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ยกเว้น จ.นครพนม จ.มุกดาหาร จ.สกลนคร และ จ.หนองบัวลำภู ใช้เงินงบประมาณทั้งสิ้น 228,000 ล้านบาท แบ่งระยะพัฒนาโครงการฯ ออกเป็น 3 ระยะ ใช้เวลาดำเนินการทั้งสิ้น 42 ปี (2535-2576)¹⁵ กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานจึงได้เสนอผลการศึกษาข้างต้นต่อคณะรัฐมนตรีเพื่อขออนุมัติทบทวนแผนการดำเนินงานและวงเงินที่จะใช้ในการพัฒนาโครงการโขง-ชี-มูลใหม่ โดยจะดำเนินการเฉพาะในแผนพัฒนาระยะที่ 1 ก่อนในวงเงิน 39,508 ล้านบาท ทว่าคณะรัฐมนตรีมีมติเมื่อวันที่ 11 มกราคม 2537 เห็นชอบในหลักการให้กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานดำเนินการก่อ

¹⁵ กล่าวคือ ระยะพัฒนาที่ 1 ใช้เวลาพัฒนา 9 ปี (พ.ศ. 2535-พ.ศ. 2544) พัฒนาพื้นที่ชลประทานได้ 2.323 ล้านไร่ (รวมพื้นที่ชลประทานเดิม 0.305 ล้านไร่) องค์ประกอบของโครงการได้แก่ ระบบการนำน้ำจากแม่น้ำโขงจำนวน 2 โครงการ ระบบผันน้ำบนลำน้ำชี 6 ฝ่าย บนลำน้ำมูล 5 ฝ่าย และระบบกระจายน้ำและส่งน้ำจากลำน้ำชีและลำน้ำมูลไปยังลำน้ำสาขารวม 8 ฝ่าย ระยะพัฒนาที่ 2 ใช้เวลาพัฒนา 16 ปี (2544-2560) พัฒนาพื้นที่ชลประทานได้ 1.694 ล้านไร่ องค์ประกอบของโครงการคือการก่อสร้างคลองผันน้ำ 3 สาย แบ่งการพัฒนาออกเป็น 4 ขั้นตอน ส่วนระยะพัฒนาที่ 3 ใช้เวลาพัฒนา 17 ปี (2560-2576) พัฒนาพื้นที่ชลประทานได้ 0.964 ล้านไร่ องค์ประกอบโครงการคือการสร้างเขื่อน อุโมงค์ และอ่างเก็บน้ำตามแนวคลองผันน้ำจำนวน 7 แห่ง (ดู กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน 2540: 2-7)

สร้างเฉพาะฝายและระบบชลประทานในลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำสาขาตามแผนระยะที่ 1 จำนวน 14 โครงการ¹⁶ ในวงเงินประมาณ 9,996 ล้านบาท และโครงการระบบชลประทานรอบอ่างห้วยหลวงในวงเงินประมาณ 350 ล้านบาท รวม 10,346 ล้านบาท พื้นที่เพาะปลูก 510,480 ไร่ และเมื่อรวมกับเงินงบประมาณที่อนุมัติคราวแรก 18,000 ล้านบาท โครงการโขง-ชี-มูลจึงได้รับอนุมัติงบประมาณให้ดำเนินการแล้วทั้งสิ้น 28,346 ล้านบาท จากที่วางไว้ 39,508 ล้านบาท ข้างต้น โดยฝายราษีไศลเป็น 1 ในจำนวน 14 โครงการก่อสร้างฝายและระบบชลประทานที่วางไว้ และเป็น 1 ใน 6 ฝาย¹⁷ ที่ก่อสร้างแล้วเสร็จเมื่อปี พ.ศ. 2540 ส่วนอีก 8 โครงการที่เหลืออยู่ระหว่างการดำเนินการ (ดู กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน 2540: 2-8 และ วราลักษณ์ อธิพิณ ไธพาร 2538-2539: 8)

ทั้งนี้ เหตุที่มีการบรรจุฝายราษีไศลเป็นองค์ประกอบหนึ่งของโครงการโขง-ชี-มูลสืบเนื่องมาจากผลการศึกษาความเหมาะสมของโครงการฯ ข้างต้น ที่พบว่าภูมิประเทศบริเวณที่ตั้งฝายมีปริมาณน้ำไหลผ่านในช่วงฤดูน้ำหลากเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดน้ำท่วมขังอยู่เป็นประจำ ขณะเดียวกันภูมิประเทศใกล้เคียงลำน้ำอันเป็นหนอง กุด และแหล่งน้ำตามธรรมชาติจำนวนมากจะแห้งขอดเมื่อถึงฤดูแล้ง ฉะนั้น หากได้มีการก่อสร้างฝายหรืออาคารบังคับน้ำขึ้น นอกจากจะช่วยแก้ไขปัญหาน้ำท่วมในฤดูน้ำหลากได้แล้ว ยังจะก่อให้เกิดอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ที่สามารถกักเก็บน้ำไว้ได้เป็นจำนวนมาก สามารถสนองตอบความต้องการใช้น้ำเพื่อการเกษตรและอุปโภคบริโภคในฤดูแล้งได้เป็นอย่างดี เพราะพื้นที่ จ.ศรีสะเกษ เป็นพื้นที่ราบเหมาะสำหรับการเกษตรเป็นส่วนใหญ่ ขาดแต่เพียงน้ำเท่านั้น นอกจากนี้ บริเวณเหนือขึ้นไปตามลำน้ำจะมีห้วยและลำน้ำสาขาไหลมาบรรจบกันเป็นจำนวนมาก หากว่ามีปริมาณน้ำเกินความต้องการเมื่อมีการสร้างฝายฯ ก็สามารถผันน้ำเข้าลำห้วยธรรมชาติเหล่านี้ไปเติมให้กับลำน้ำชีตอนปลายได้อีกทาง โครงการฝายราษีไศลจึงเป็นโครงการที่มีความเหมาะสมเป็นอย่างยิ่ง (ศิริพร ศรีสินธุ์ไร 2542: 60)

โครงการฝายราษีไศลจึงถือกำเนิดขึ้นบนวัตถุประสงค์ “เพื่อยกระดับและกักเก็บน้ำไว้ในลำน้ำมูลและลำน้ำสาขา สำหรับใช้ประโยชน์เพื่อการเกษตรกรรม และอุปโภคบริโภคได้ตลอดทั้งปี โดยการก่อสร้างฝายประตูเหล็ก ยกระดับกันลำน้ำมูล พร้อมคันดินกันน้ำ ระบบกระจายน้ำ และองค์ประกอบ” (กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน มปป.: 1) ตั้งอยู่ตอนล่างของปากห้วยทับทันที่บรรจบกับลำน้ำมูล กันแม่น้ำมูลใกล้บ้านโนนตุ่น ต.บัวทุ่ง และบ้านดอนงูเห่ล้อม ต.หนอง

¹⁶ ประกอบด้วย โครงการฝายกุมภวาปี โครงการฝายชนบท โครงการฝายมหาสารคาม โครงการฝายวังยาง โครงการฝายยโสธร โครงการฝายธาตุน้อย โครงการฝายชุมพวง โครงการฝายบ้านเขว้า โครงการฝายตะลุง โครงการฝายราษีไศล โครงการฝายห้วยนา โครงการฝายลำโดมใหญ่ โครงการฝายลำเซบก และโครงการระบบชลประทานรอบอ่างห้วยหลวง

¹⁷ ประกอบด้วย โครงการฝายกุมภวาปี โครงการฝายมหาสารคาม โครงการฝายชุมพวง โครงการฝายบ้านเขว้า โครงการฝายบ้านตะลุง และโครงการฝายราษีไศล

แด อ.ราชินีไสล จ.ศรีสะเกษ (ศิริพร ศรีสินธุ์ไร 2542: 61) โดยจะยกระดับน้ำในลำน้ำมูลเป็นระยะทาง 120 กิโลเมตร และลำน้ำสาขา คือลำน้ำเสียว 27.5 กิโลเมตร และห้วยทับทัน 30.8 กิโลเมตร มีพื้นที่รับน้ำฝน 10,700 ตารางกิโลเมตร ปริมาณน้ำท่า 3,270 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี พื้นที่กักเก็บน้ำ 20 ตารางกิโลเมตร และสามารถกักเก็บน้ำได้ 74.43 ล้านลูกบาศก์เมตรที่ระดับ 119 เมตรเหนือระดับน้ำทะเลกลาง (ม.รทก.) อันจะทำให้มีศักยภาพพื้นที่ชลประทานรวมถึง 288,000 ไร่ แบ่งเป็นฝั่งขวา 78,000 ไร่ ฝั่งซ้าย 210,000 ไร่ (กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน 2537: 1)¹⁸ โดยในระยะแรกการพัฒนาจะเป็นการใช้น้ำภายในประเทศในเขตพื้นที่ อ.ราชินีไสล และ กิ่ง อ.บึงบูรพ์ จ.ศรีสะเกษ อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ และ อ.โพธิ์ทราย จ.ร้อยเอ็ด สามารถส่งน้ำให้กับพื้นที่การเกษตรได้ประมาณ 34,420 ไร่ ใช้งบประมาณในการดำเนินการทั้งสิ้น 875.14 ล้านบาท และใช้เวลาในการดำเนินการก่อสร้าง 6 ปี โดยเริ่มมีการสำรวจพื้นที่ในการก่อสร้างตั้งแต่ พ.ศ. 2533-2534 เริ่มดำเนินการก่อสร้างเดือนมีนาคม 2535 ก่อสร้างแล้วเสร็จ และสามารถกักเก็บน้ำได้เดือนตุลาคม 2536 โดยสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สด็จมาเป็นประธานในพิธีเปิดอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ 30 มิถุนายน 2537 ส่วนระบบกระจายน้ำคาดว่าจะก่อสร้างแล้วเสร็จและสามารถส่งน้ำให้พื้นที่เพาะปลูกได้ในปี 2540 (ดู กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน 2537: 1-3; ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ 2540 : 6; คณะกรรมการชาวบ้านร่วมอนุรักษ์ป่าทามมูล 2541: 1 และศิริพร ศรีสินธุ์ไร 2542: 61)

4.2.2 ผลกระทบจากโครงการฝายราชินีไสล

1. ปัญหาที่ทำกิน ถือเป็นผลกระทบที่รุนแรงและชัดเจนที่สุดที่ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลได้รับจากโครงการฝายราชินีไสล แบ่งออกเป็น

1.1 ปัญหาน้ำท่วมที่ทำกิน กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานระบุไว้ในเอกสารโครงการฝายราชินีไสลว่าการสร้างฝายราชินีไสลจะก่อให้เกิดพื้นที่น้ำท่วมประมาณ 20 ตารางกิโลเมตรหรือประมาณ 12,500 ไร่ รวมทั้งเมื่อคราวการสัมมนาเรื่องแนวทางการอนุรักษ์พื้นที่ป่าทามวันที่ 8-10 กันยายน 2539 เจ้าหน้าที่กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานตอบคำถามประเด็นน้ำท่วมป่าทามว่าฝายราชินีไสลจะทำให้พื้นที่น้ำท่วมเฉพาะบางบริเวณและจะไม่ท่วมถาวร เพราะเมื่อมีการสูบน้ำเข้าคลองส่งน้ำ น้ำที่ท่วมอยู่จะลดลง ทว่าหลังจากที่ฝายราชินีไสลเริ่มกักเก็บน้ำ ปรากฏว่าได้เกิดน้ำท่วมขังอย่างถาวรเป็นบริเวณถึงกว่า 50,000 ไร่¹⁹ และเป็นพื้นที่ทำกินบริเวณป่าทามของ

¹⁸ พึงตระหนักว่า ข้อมูลเกี่ยวกับฝายราชินีไสล โดยเฉพาะในส่วน of พื้นที่และปริมาณกักเก็บน้ำ รวมทั้งพื้นที่ชลประทาน สามารถยืนยันตัวเลขที่แท้จริงได้ยาก เพราะแม้แต่เอกสารโครงการฯ ที่กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานเป็นผู้จัดทำก็มีความแตกต่างกันเองในเรื่องของตัวเลขเหล่านี้ ขณะที่ตัวเลขที่ต่างกันที่ว่าก็ใช้จะตรงกับข้อเท็จจริงเสมอไป ประเด็นนี้จะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไปในส่วนของการละเมิดสิทธิการรับรู้และมีส่วนร่วม

¹⁹ เช่นเดียวกับที่คณะกรรมการผู้ชำนาญการพิจารณารายงานการวิเคราะห์ผลกระทบด้านพัฒนาแหล่งน้ำกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และสิ่งแวดล้อม ระบุผลกระทบจากโครงการโขงชีมูลว่ามีการใช้พื้นที่ลุ่มน้ำ

ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลถึง 11,485 ไร่ 3 งาน จากรายการจำนวน 1,156 รายใน 48 หมู่บ้าน 3 อำเภอ (ราษีไศล รัตนบุรี โพนทราย) ของจังหวัดศรีสะเกษ สุรินทร์ และร้อยเอ็ด ขณะที่ผลการสำรวจล่าสุดเมื่อวันที่ 2 กันยายน 2542 ปรากฏว่ามีชุมชนลุ่มน้ำมูลที่ได้รับความเดือดร้อนจากที่ทำกินบริเวณป่าทามถูกน้ำท่วมจากการก่อสร้างฝายราษีไศลมากถึง 145 หมู่บ้านใน 8 อำเภอของ 3 จังหวัดข้างต้น ฉะนั้น จำนวนที่ทำกินที่ถูกน้ำท่วมจากการสร้างฝายราษีไศลจึงมีมากกว่าที่เคยร้องเรียนเข้าไปครั้งแรกมาก ซึ่งการที่ที่ทำกินบริเวณป่าทามถูกน้ำท่วมเช่นนี้สร้างความเดือดร้อนให้กับชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลอย่างมาก เพราะไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์หรือประกอบอาชีพได้เหมือนเก่า ขณะที่ส่วนใหญ่จะนาปีครัวเรือนละไม่มาก ที่สำคัญบางครัวเรือนไม่มีนาปีได้แต่อาศัยนาทามเลี้ยงครอบครัวเรื่อยมา ปัญหาความเดือดร้อนจึงค่อนข้างจะรุนแรง ปัจจุบันประโยชน์ที่ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลพอจะหาได้จากป่าทามมีเพียงการจับสัตว์น้ำเล็กๆ น้อยๆ กับการตอนฝูงสัตว์จำนวนไม่มากไปเลี้ยงบริเวณที่โนนที่พอเหลืออยู่บ้างเท่านั้น

และนอกจากที่ทำกินบริเวณป่าทามแล้ว ที่ทำกินด้านบนขึ้นมามีหรือว่านาปีที่อยู่ใกล้ๆ ป่าทามก็พลอยได้รับผลกระทบจากการก่อสร้างฝายราษีไศลด้วย โดยแบ่งออกได้เป็น 3 ลักษณะ คือ 1) การที่น้ำที่กักเก็บไว้ไหลทะลักจากบริเวณป่าทามเข้ามาท่วมบริเวณนาปี เนื่องจากเป็นพื้นที่ต่ำและไม่ได้มีการก่อสร้างพนังดินกันน้ำเอาไว้²⁰ เช่นกรณีบ้านเหล่าโดนและบางส่วนของบ้านเพี้ยมาตรที่ไม่มีพนังดินกันน้ำ น้ำจะไหลทะลักเข้ามาท่วมบริเวณนาปีเป็นจำนวนหลายร้อยไร่ ชาวชุมชนเล่าว่าก่อนหน้านี้ผู้ว่าราชการจังหวัดคนเก่าเคยจัดสรรงบประมาณมาสร้างพนังดินให้ โดยจะกันตั้งแต่โนนอีเหียนไปจนถึงดงภูแดงเพื่อทุเลาปัญหาน้ำท่วมนาปีที่ว่านี้ลง จะได้พอเหลือที่ทำกินบ้าง ทว่าพนังดินกันน้ำดังกล่าวสร้างไปได้เพียง 1 ใน 3 เนื่องจากผู้ว่าราชการจังหวัดย้ายไปเสียก่อน ขณะที่ผู้ว่าราชการคนใหม่ไม่ได้สนใจที่จะดำเนินการให้ต่อ เพราะเหตุนี้ ปัจจุบันนาปีบริเวณนี้จึงไม่ได้ใช้ประโยชน์อะไร เพราะถึงแม้บางส่วนจะไม่ถูกน้ำท่วมขัง แต่หากฝ่ายๆ กักเก็บน้ำก็จะถูกท่วมหมด จึงไม่มีชาวบ้านรายใดกล้าเสี่ยง น่าสนใจที่ชาวบ้านเหล่าโดนเล่าว่าหากฝ่ายๆ กักเก็บน้ำที่ระดับ 119 ม.รทก. ตามที่กำหนดไว้จริง²¹ หมู่

ที่มีสภาพป่าอุดมสมบูรณ์ในการกักเก็บน้ำและการสูญเสียพื้นที่ป่าไม้ตามแนวสายส่งและแนวคลองผันน้ำและพื้นที่จัดสรรอพยพรวมพื้นที่ 310.8 ตร.กม. ไม่รวมพื้นที่ชลประทานและพื้นที่เพื่อการอพยพอีก 48 ตร.กม. (วราลักษณ์ อธิพิลโอพาร 2538-2539: 10-1) ซึ่งสูงกว่าที่ระบุไว้ในเอกสารโครงการฯ มาก

²⁰ รายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมโครงการโขง-ชี-มูลระบุว่า การก่อสร้างคันดินป้องกันน้ำท่วมในลุ่มน้ำมูลใช้ค่าลงทุนประมาณ 5-7 ล้านบาท/กม. โดยบริเวณที่น้ำท่วมมากจะต้องก่อสร้างคันดินยาวถึง 600 กม. เพื่อป้องกันพื้นที่เพียง 500,000 ไร่ ซึ่งได้รับผลกระทบอยู่ในปัจจุบัน ค่าลงทุนก่อสร้างพนังดินกันน้ำจึงตกประมาณ 8,000-10,000 บาท/ไร่ไม่รวมค่าลงทุนระบบชลประทาน เพราะเหตุนี้ การก่อสร้างพนังดินกันน้ำจึงเป็นมาตรการที่ไม่คุ้มทุน (เอเชียน เอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ และคณะ 2535: 2-84)

²¹ ทั้งนี้ พึงตระหนักว่าผลกระทบที่เกิดขึ้นนี้เกิดจากการกักเก็บน้ำเพียงระดับประมาณ 117 ม.รทก. เท่านั้น ขณะที่ระดับที่ฝายราษีไศลจะกักเก็บเมื่อใช้ประโยชน์จริงอยู่ที่ 119 ม.รทก. นั้นย่อมหมายความว่าที่ดินทำกินทั้งบริเวณป่าทามและนาปีของชาวชุมชนจะได้รับผลกระทบกว่านี้อีกมากหากทางฝ่ายๆ กักเก็บน้ำในระดับที่กำหนดไว้ดังที่ว่านี้

บ้านของตนก็จะถูกตัดขาดจากโลกภายนอก กลายเป็นเกาะกลางน้ำในทันที 2) การที่พนังดินกั้นน้ำสร้างขวางเส้นทางของกระแสน้ำที่จะไหลลงสู่แม่น้ำมูล เป็นเหตุให้เมื่อฝนตกหรือมีน้ำไหลมาจากที่อื่น น้ำเหล่านี้จะชนกับบริเวณพนังดินกั้นน้ำ เอ่อท่วมนาปีไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้เหมือนเก่า และ 3) การที่น้ำท่วมนาปีบริเวณใต้ฝายฯ หากฝายฯ ปลอยน้ำออกมามาก กล่าวคือ โดยปกติแล้วนาปีบริเวณที่ว้านจะไม่ถูกน้ำท่วมขังตลอดเวลาเหมือนกับบริเวณเหนือฝายฯ อันเป็นพื้นที่หรืออ่างเก็บน้ำ ชาวชุมชนจึงยังสามารถทำนาหรือว่าเพาะปลูกพืชอื่นๆ ได้ตามปกติ แต่ปัญหาจะเกิดขึ้นหากว่าฝายฯ ปลอยน้ำคราวละมากๆ ในช่วงที่ข้างกำลังออกรวงหรือว่ายังไม่ทันเก็บเกี่ยว เพราะจะทำให้พืชผลที่ได้ลงทุนลงแรงไปเสียหายแทบหมด โดยที่นาบริเวณที่ว้านจะตั้งอยู่ตั้งแต่หมู่บ้านหนองแคอันเป็นหมู่บ้านแรกที่อยู่ใต้ฝายฯ เป็นต้นไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นไปได้ว่าจะมีพื้นที่อีกเป็นจำนวนมากที่ประสบปัญหาน้ำท่วมนาปีในลักษณะเช่นนี้

1.2 ปัญหาที่ทำกินนาปีได้รับความเสียหายจากการดำเนินการก่อสร้างฝายราษีไศล แบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือการที่นาปีถูกพนังดินสร้างทับและการที่นาปีถูกขุดหน้าดินไปสร้างพนังดิน โดยผลการสำรวจผู้ได้รับความเดือดร้อนจากการดำเนินการก่อสร้างฝายราษีไศลของคณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูลเมื่อเดือนมกราคม 2538 เฉพาะ 366 หลังคาเรือนใน 11 หมู่บ้าน 3 ตำบลของ อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ และ อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ พบว่ามีที่ทำกินที่ถูกกั้นดินก่อสร้างทับทั้งสิ้น 214 ไร่ ขณะที่ถูกขุดทำลายหน้าดินเพื่อไปสร้างคันดินมีทั้งสิ้น 446 ไร่ ซึ่งแม้จะเป็นจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับนาทามที่สูญเสียไป แต่สำหรับชาวชุมชนบางรายที่มีนาปีเพียงไม่กี่ไร่หมายถึงการสูญเสียพื้นที่ทำกินโดยสิ้นเชิงเมื่อนาทามก็ไม่เหลืออีกต่อไป

2. ปัญหาคุณภาพน้ำ

การสร้างฝายราษีไศลนอกจากจะส่งผลให้ปริมาณน้ำเพิ่มขึ้นจนท่วมขังที่ทำกินทั้งบริเวณป่าทามและนาปีของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลข้างต้น ขณะเดียวกันยังก่อให้เกิดปัญหาคุณภาพน้ำอีกด้วย แบ่งออกเป็น²²

2.1 ปัญหาน้ำเน่าเสีย หลังจากที่ทำฝายราษีไศลกักเก็บน้ำปรากฏว่าน้ำในแม่น้ำมูลเน่าเสีย บริเวณริมฝั่งหรือที่ระดับน้ำสูงไม่มาก โดยในน้ำจะเต็มไปด้วยแหนและวัชพืชอื่นๆ ขณะเดียวกันก็จะมีซากต้นไม้ยืนต้นเน่าตายและใบไม้เน่าลอยอยู่เป็นจำนวนมาก ส่งผลให้น้ำเน่าเสีย กอปรกับการที่น้ำขัง ไม่มีการไหลเวียนถ่ายเท น้ำที่เสียก็ยิ่งเพิ่มระดับความรุนแรงขึ้นอีก บางบริเวณ

²² นอกจากปัญหาคุณภาพน้ำที่ระบุในที่นี้แล้ว ฝายราษีไศลยังส่งผลกระทบต่อระดับน้ำใต้ดิน ที่แม้รายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมของโครงการโขง-ชี-มูลจะระบุว่าส่งผลกระทบต่อระดับน้ำใต้ดินเพิ่มสูงขึ้นซึ่งจะส่งผลดีทั้งในแง่ของการช่วยลดความเค็มของน้ำลงและช่วยให้สามารถสูบน้ำบาดาลขึ้นมาใช้ได้ง่ายขึ้น ทว่าจากการศึกษาพบว่าแม้บางบริเวณจะได้รับการยืนยันจากชาวชุมชนที่ใช้น้ำบาดาล แต่อีกหลายบริเวณชาวชุมชนระบุว่าระดับน้ำใต้ดินไม่เปลี่ยนแปลง อย่างไรก็ดี ด้วยความที่ชุมชนส่วนใหญ่ที่ขุดบ่อน้ำบาดาลอยู่ในเขต อ.บึงบูรพ์ จ.ศรีสะเกษ ซึ่งไม่ได้เป็นพื้นที่ศึกษาหลัก กอปรกับปัญหายังไม่มีความชัดเจนเท่าเมื่อเทียบกับผลกระทบในด้านอื่น จึงไม่ขอกล่าวโดยละเอียดในที่นี้

สามารถได้กลิ่นน้ำเน่าเสียรุนแรง จากที่เคยใช้น้ำในลำมูลเพื่อการอุปโภคหรือแม้กระทั่งบริโภค ปัจจุบันไม่มีชาวชุมชนคนใดใช้น้ำที่ท่วมขังอยู่นี้เพื่อการดังกล่าวเลย นอกจากนี้ ชาวบ้านดอนงู เหลื่อมเล่าว่าต้นกระโดนที่เน่าตายทำให้น้ำเป็นพิษเนื่องจากมีสรรพคุณเป็นพิษ ซึ่งแต่เดิมชาวบ้านจะนำมาทุบเพื่อใช้ในการเบื่อปลา

นอกจากไม่สามารถใช้ในการอุปโภคและบริโภคได้เหมือนเก่าแล้ว ความเน่าเสียของน้ำยังทำให้ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลที่ต้องลงน้ำไปหาปลาเกิดอาการผื่นคันจากที่ไม่เคยเป็นมาก่อน โดยชาวบ้านที่ยังคงจับสัตว์น้ำในแม่น้ำมูลอยู่ต่างมีร่องรอยของอาการผื่นคันที่ผิวหนังปรากฏตามร่างกายโดยเฉพาะบริเวณแขนขาทั้งแทบทุกคน ไม่นับรวมบริเวณในร่มผ้าที่ไม่สามารถเปิดเผยให้ดูได้ โดยจะมีลักษณะเป็นวงกลมสีขาวขนาดเล็ก กระจายเป็นบริเวณกว้าง ส่วนใหญ่อาการจะไม่รุนแรง สามารถซื้อยามาทารักษาเองได้ แต่ก็มีบางรายที่รุนแรงถึงขั้นต้องไปพบแพทย์ที่โรงพยาบาลประจำอำเภอ ซึ่งแพทย์มักระบุว่าเป็นอาการแพ้พร้อมกับให้ยามาทา ที่น่าสนใจคือ ในส่วนที่เป็นสาเหตุของการคันนั้น นอกจากจะมาจากเห็บและน้ำที่เน่าเสียแล้ว ชาวชุมชนเล่าว่ายังสืบเนื่องมากหอยคันอย่างสำคัญ โดยหอยคันที่น้ำนี้เพิ่งจะเริ่มมีและดูจะทวีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วหลังจากที่ทางฝ่ายฯ กักเก็บน้ำ หากใครไปโดนเมื่อกที่หอยปล่อยออกมาติดอยู่ตามวัสดุพืชในน้ำก็จะเกิดอาการคันอย่างรุนแรง²³

2.2 ปัญหาน้ำเค็ม ปัญหาน้ำเค็มเป็นปัญหาดังเดิมของแม่น้ำมูลก่อนจะมีการสร้างฝายราษีไศล เพราะน้ำในลำมูลโดยเฉพาะในลำเสียวที่มีเกลือมากที่สุดจนถึงห้วยก้าวก้าก ต.คลีกั้ง น้ำจะเค็มลงมาตลอดสายจนถึงแถบ ต.หนองแค ซึ่งแต่เดิมชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลและชาวบ้านจากที่อื่นจะทำบ่อเกลือและต้มเกลือแกลลมูลโดยเฉพาะบริเวณฝั่ง อ.รัตนบุรี ลำเสียว รวมถึงห้วยน้ำเค็มกันเป็นจำนวนมากดังที่กล่าวไปแล้วในบทก่อนหน้านี้ ที่ผ่านมาก็เคยมีโครงการชลประทานคลองส่งน้ำจากลำน้ำมูลขึ้นมาและเคยมีชาวชุมชนบางรายสูบน้ำขึ้นมาใช้ปลูกข้าวนาปรังในฤดูแล้งแต่ไม่ค่อยได้ผล พืชผักไม่เจริญงอกงาม ขณะที่ปีถัดมาก็เกิดคราบเกลือสีขาวขึ้นบริเวณที่นาที่สูบน้ำขึ้นมาใช้ ไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้ต่อไป ดังที่ชาวชุมชนบ้านฝั่งรายหนึ่งเล่าว่า “ในอดีตชาวบ้านฝั่งและบ้านใกล้เคียงเคยต้มเกลือกินกันในพื้นที่ใกล้มูลที่ชาวบ้านใช้เป็นบ่อขุดเกลือหน้าดินมาต้มกินนานหลายชั่วอายุคน ในแถบนี้มีเป็นร้อยบ่อ ชาวบ้านไม่เคยต้องซื้อเกลือกินและประสบการณ์จากการสร้างคลองชลประทานสูบน้ำจากน้ำมูลขึ้นมาใช้หน้าแล้งที่ผ่านมาก็ไม่ได้ผล เพราะน้ำมูลหน้าแล้งมันเค็ม สูบน้ำขึ้นมารดพืชผักก็บ่เป็นผล ชาวบ้านฝั่งเคยสูบน้ำเข้านาปรัง

²³ แต่ไม่ว่าชาวชุมชนจะประสบกับปัญหาน้ำเน่าเสียจากการที่ฝายราษีไศลกักเก็บน้ำเพียงใด หน่วยงานที่รับผิดชอบจะไม่ใส่ใจกับปัญหานี้สัก บางรายอาจจะไม่นับเป็นปัญหา หรือถึงเป็นปัญหาก็สามารถแก้ไขได้ไม่ยาก ดังที่ผู้ว่าราชการจังหวัดราษีไศลกล่าวเกี่ยวกับปัญหาน้ำมูลเน่าเสียว่า “อย่างเรื่องน้ำเสียบริเวณเหนือฝายจะมีปัญหามากแค่ช่วงต่อจากฝายลำน้ำเสียวประมาณ 500 เมตร แต่เมื่อพ้นบริเวณดังกล่าวปริมาณน้ำเสียก็จะลดลง สำหรับบริเวณที่น้ำเสียมีความเข้มข้นสูงเราแก้ปัญหาโดยการระบายน้ำออกในช่วงฝนตก เมื่อมีปริมาณน้ำในฝายมากๆ เพื่อให้ปริมาณน้ำเสียเจือจางลง” (จิโรจน์ โชติพันธ์, อ้างใน กิ่งอ้อ เล่าสง 2537: 3)

พอสอดปีหลังมาดินในที่นา ก็เกิดคราบเกลือขึ้น" (หมื่น สุปรีชา, สัมภาษณ์ ใน วราลักษณ์ อธิพิลโอพาร 2538-2539: 15) เป็นอาทิ

อย่างไรก็ดี หลังจากสร้างฝายราษีไศลแม่น้ำมูลดูเหมือนจะเพิ่มระดับความเค็มขึ้นและขยายครอบคลุมพื้นที่เป็นบริเวณกว้างขึ้น เป็นต้นว่าชาวบ้านเพี้ยมาตรเล่าว่าช่วงที่ฝายฯ เริ่มกักเก็บน้ำยังพอสูบน้ำมาใช้ในการเกษตรได้ ทว่าต่อมาน้ำได้ทวีความเค็มขึ้นจนไม่สามารถสูบน้ำมาใช้ประโยชน์ได้อีก หรือหากจะสูบน้ำขึ้นมาก็ต้องไม่ให้น้ำแห้งเป็นอันขาด ไม่แล้วพืชผลจะเหี่ยวแห้งตายหมด ขณะที่บางรายเล่าว่าเคยนำน้ำมารดพืชผักที่ปลูกไว้ ปรากฏว่าเหี่ยวแห้งตายหมด เช่นเดียวกับชาวบ้านฝั่งที่ "นาของพ่อที่ติดมูลเนินไหนที่ถูกท่วมแล้วน้ำลดลงปล่อยไว้ไปถึงมือแดดส่องมาเห็นคราบเกลือขึ้นขาวจางพาน สังเกตได้เลยว่าหลังจากเขื่อนดันน้ำมา น้ำท่วมถึงหมองได้เกลือแผ่ไปหมองนั้น และเบ้งจากคันแทนนาจะมีหญ้าขึ้นหลาย เตียนนี้คันนาที่ติดน้ำท่วมหญ้าเหลืองตายหมด" (หมื่น สุปรีชา, สัมภาษณ์ ใน วราลักษณ์ อธิพิลโอพาร 2538-2539: 15) หรืออีกรายที่ "พ่อก็มีที่นาที่ขึ้นสาเกลือหลังจากสร้างฝายกักน้ำ เมื่อไปปลูกข้าวดำนาต้นข้าวกลายเป็นสีแดงคือถูกไฟไหม้หรือน้ำร้อนลวก ตายหมด ที่บ่ตายใบก็เป็นสีส้มๆ บ่เป็นเม็ดเป็นผล ต่กีก่อนฝายดันน้ำก็ได้ปลูกข้าวเป็นผลทุกปี หลังจากฝายดันน้ำ น้ำท่วมเข้าที่นารอบๆ นาพ่อที่นาพ่อมันเป็นเนินสูงน้ำท่วมถึงน้อยๆ พอเหลือที่บ่ท่วมก็เลยปลูกข้าวดู เห็นสาขึ้นที่นาอยู่ แต่ทำยังไ้ได้ ของมันเคยเห็ดก็อยากเห็ดคือเก่า แต่ก็บ่เป็นผล ข้าวตายหมด บ่ได้หยั่ง" (อ่อน อุดรวิเศษ, สัมภาษณ์ ใน วราลักษณ์ อธิพิลโอพาร 2538-2539: 15-6) ทั้งนี้ ความเค็มของน้ำไม่สามารถใช้ลี้ยงขมิ้นรสเอาได้ ต้องสังเกตจากสภาพดินเวลาน้ำแห้งที่จะปรากฏเป็นคราบขาว หรือดูจากผลที่เกิดกับพืชผักดังที่ว่านี้

ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ ปัญหาความเค็มจะได้รับการยืนยันจากปากคำของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลเพียงฝ่ายเดียว เพราะผลการศึกษาทางวิชาการของหน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง²⁴ หรือแม้แต่องานการศึกษาผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมของบริษัทที่ปรึกษาต่างระบุตรงกันถึงปัญหาน้ำเค็มในลุ่มน้ำมูล โดยเฉพาะหากมีการกักเก็บน้ำ ดังการศึกษาในเชิงอุทกวิทยาที่พบว่าน้ำจากแหล่งตัวอย่างทั้ง 5 แหล่งในเขตป่าทามราษีไศล มีคลอไรด์และปริมาณของแข็งละลายทั้งหมดค่อนข้างสูง โดยเฉพาะที่โนนน้ำเกลี้ยงและที่สะพานท่าตูมอยู่ในช่วงค่าที่อาจก่อให้เกิดปัญหาต่อการชลประทานได้ เพราะระดับคลอไรด์และของแข็งละลายทั้งหมดที่สูงเช่นนี้แสดงถึงความเค็มของน้ำ (ประสิทธิ์ คุญรัตน์ และคณะ 2540: 10-1) ขณะที่ในส่วนคุณภาพน้ำผิวดินระบุว่าน้ำในแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีมีความเหมาะสมสำหรับเป็นแหล่งน้ำดิบของประปาชุมชนในฤดูแล้งน้อยเนื่องจากบางช่วงเวลามีความเค็มสูงเกินไป ส่วนความเหมาะสมสำหรับชีวิตทางน้ำพบว่าในฤดูแล้งจะมีความเหมาะสมน้อยลง เพราะความเค็มของน้ำค่อนข้างสูง ในลำน้ำบางายที่มีการทำนา

²⁴ เป็นต้นว่ากรมชลประทานได้ทำการสำรวจอ่างเก็บน้ำจำนวน 154 แห่งเมื่อปี 2520 พบว่าร้อยละ 20 มีน้ำเค็มมาก คือกว่า 2,250 ไมโครโม ไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้ และกรมพัฒนาที่ดินยังสำรวจพบในปี 2523 ด้วยว่าอ่างเก็บน้ำภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 160 แห่ง มีน้ำเค็มมากอยู่ถึง 17 แห่ง และเค็มปานกลางอีก 19 แห่ง

เกลือในฤดูแล้งพบว่าน้ำเค็มได้ทำลายสิ่งมีชีวิตทางน้ำอย่างมาก ขณะที่ความเหมาะสมสำหรับการชลประทานนั้นความเค็มในฤดูแล้งในบางเดือนจะส่งผลเสียหายต่อพืชผักได้ โดย “ในลำน้ำบางสายมีความเค็มสูงมาก ในกรณีนี้ไม่สามารถใช้ในการชลประทานได้เลยในช่วงแล้งจัดประมาณเดือนมีนาคม-เมษายน” (เอเชียน เอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ และคณะ 2535: 2-9) พร้อมกันนี้ก็ระบุว่า “พื้นที่ชลประทานหลายแห่งในพื้นที่โครงการเป็นบริเวณที่มีความเค็มสูง... ดังนั้นก็จะมีการชะล้างเกลือออกมาจากพื้นที่เหล่านั้นมาก...ความเค็มของน้ำที่ระบายออกจากพื้นที่เหล่านี้ในฤดูแล้งก็จะสูงกว่าปกติพอสมควร” (เพ็งอ้ง: 2-11 – 2-12) เป็นอาทิ

นอกจากนี้ รายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมยังระบุต่อไปด้วยว่าผลกระทบของโครงการฝายโขง-ชี-มูลต่อความเค็มของน้ำประกอบด้วยการละลายของชั้นหินเกลือ การเพิ่มระดับของน้ำใต้ดินซึ่งจะทำให้พื้นที่ระบายออกจากพื้นที่ชลประทานมีความเค็มสูงขึ้น และการเกิด water logging ในบริเวณที่ดินมีความเค็มจัดซึ่งจะทำให้พื้นที่บริเวณที่ถูกกักเก็บมีความเค็มจัดไปด้วย (เอเชียน เอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ และคณะ 2535: 2-13 – 2-14) ซึ่งปัญหาน้ำเค็มอันจะเกิดจากการดำเนินโครงการโขง-ชี-มูลนี้ คณะผู้ชำนาญการพิจารณารายงานการวิเคราะห์การพัฒนาแหล่งน้ำก็มีความคิดเห็นในทิศทางเดียวกัน²⁵ ฉะนั้น ปัญหาน้ำเค็มจึงเป็นอีกปัญหาสำคัญที่เกิดจากการสร้างฝายราษีไศล โดยปัจจุบันดูจะยังไม่มีการใดๆ ที่จะป้องกันแก้ไขปัญหานี้ว่าน้อยเป็นรูปธรรมนอกจากที่เสนอแนะไว้ในรายงานฯ ว่า “หากมีการทิ้งน้ำลงในแม่น้ำชี-มูลเพื่อนำไปใช้ทางท้ายน้ำในฤดูแล้งก็จะช่วยลดความเค็มของน้ำในแม่น้ำชี-มูลและในบางช่วงของลำน้ำสาขาต่างๆ ลงได้บ้างพอควร” กับ “เสนอให้ใช้วิธีระบายน้ำในอัตราสูงกว่าปกติ 30% สำหรับลดปัญหาความเค็มในพื้นที่เหล่านี้โดยเฉพาะ (เพ็งอ้ง: 2-11 – 2-12) แต่ก็ดูจะไม่ช่วยแก้ไขปัญหานี้เท่าใดนัก ดังผลการสำรวจคุณภาพน้ำและดินของกรมพัฒนาที่ดินเมื่อเดือนมิถุนายน 2538 ที่ระบุว่า “มีผลยืนยันจากการวิเคราะห์น้ำในบริเวณฝายราษีไศลในช่วงแล้งที่มีความเค็มระดับสูง นำน้ำไปใช้ทำการเกษตรไม่ได้” (หนังสือที่ กษ 0810/1051 ลงวันที่ 29 มิถุนายน 2538) เช่นเดียวกับชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลแล้วว่า “ชาวบ้านแถวนี้ก็เลยสงสัยว่าถ้าดินเขื่อนแล้วน้ำจะเค็มเหมือนก่อน แต่ทางฝ่ายเพิ่นบอกว่าตะกั่วก็น้ำน้อยน้อยเลยเค็ม ถ้าดินเขื่อนแล้วน้ำหลายขึ้นเกลือก็จะเจือจาง เหมือนเราเอาน้ำใส่แก้วละลายเกลือ ถ้าใส่น้ำหลายๆ น้ำก็บ่เค็ม

²⁵ คณะผู้ชำนาญการพิจารณารายงานการวิเคราะห์การพัฒนาแหล่งน้ำระบุปัญหาความเค็มของน้ำว่า การกักเก็บน้ำในอ่างเก็บน้ำจะก่อให้เกิดปัญหาความเค็มของน้ำเพราะทำให้การละลายของชั้นเกลือที่อยู่ข้างล่างเพิ่มสูงขึ้น ทำให้น้ำเค็มมากขึ้น การสร้างคลองและคันดินตัดแนวระบายน้ำธรรมชาติจะทำให้เกิดการสะสมของเกลือ โดยเฉพาะแนวด้านเหนือของคลองและแนวด้านใต้ของคันดิน เพราะคลองและคันดินที่สร้างขึ้นขวางกั้นการระบายน้ำตามธรรมชาติ ฉะนั้น เมื่อมีการชะล้างดินเค็มในช่วงต้นถึงปลายฤดูฝน ความเค็มของน้ำในทางระบายน้ำและทางน้ำสายหลักจะเพิ่มสูงขึ้น และการระบายน้ำจากพื้นที่ชลประทานหลายแห่งจากพื้นที่โครงการฯ ที่เป็นบริเวณที่มีความเค็มสูง จะมีการชะล้างเกลือออกมามาก ความเค็มของน้ำที่ระบายออกมาจึงสูงกว่าปกติ จนอาจไม่เหมาะสำหรับการอุปโภคบริโภค อีกทั้งยังไม่สามารถแก้ไขให้ลดน้อยลงได้ (ดู วรรณลักษณ์ อธิพิลโอฬาร 2538-2539: 13)

เพื่อนว่าอย่างนั้น แต่พอต้นเขื่อนแล้วมันป็นคือเพื่อนว่า” (หมื่น สุปรีชา สัมภาษณ์ใน วราลักษณ์ อิทธิพลโอฬาร 2538-2539: 15) เหล่านี้เป็นต้น

3. ปัญหาคุณภาพดิน

ปัญหาคุณภาพดินคือการที่ดินมีความเค็มเพิ่มขึ้นและแผ่ออกเป็นบริเวณกว้างขวางขึ้น ซึ่งเป็นปัญหาที่มีมาก่อนในทำนองเดียวกับปัญหาน้ำเค็มและมีความเกี่ยวพันกัน กล่าวคือ ดินบริเวณลุ่มน้ำมูลจะมีความเค็มสูง ในอดีตชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลและชาวบ้านจากที่อื่นจะดักดินที่มีคราบเกลือหรือที่เรียกว่า “ขี้ทา” ไปต้มเกลือดั่งที่กล่าวแล้วในบทก่อนหน้า เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะบริเวณแอ่งสกลนครและแอ่งโคราช มีชั้นโดมเกลือหินขนาดใหญ่อยู่ด้านล่างขนาดหนักถึง 4,700 ล้านตัน ครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 37.2 ล้านไร่ โดยเป็นพื้นที่ดินเค็มถึง 17.8 ล้านไร่ ขณะที่พื้นที่ที่มีศักยภาพในการกระจายเกลืออีก 19.4 ล้านไร่ หรือประมาณร้อยละ 35 ของพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชั้นเกลือหินที่ว่าจะมีความหนาตั้งแต่ไม่กี่เมตรไปจนกระทั่งถึงกว่า 1,000 เมตร และอยู่ในระดับลึกจากผิวดินต่างกัน โดยตามสภาพธรณีวิทยาบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนกลางเป็นส่วนหนึ่งของแอ่งโคราช และแม้พื้นที่ทั้งหมดจะเป็นตะกอนน้ำพัดพาและการทับถมของกรวดแม่น้ำ ทว่าบางแห่งพบหินฐานธรณีเป็นหน่วยหินเกลือต่อเนื่องกับเขตบึงทาม (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ 2540: 8) ฉะนั้น ดินบริเวณนี้จึงมีความเค็มอยู่ก่อนแล้ว

อย่างไรก็ดี ในอดีตปัญหาดินเค็มจะเกิดขึ้นเฉพาะริมหรือในลำมูล ลำเสียว และห้วยน้ำเค็มเท่านั้น ทว่าหลังจากที่ฝ่ายราชโศลกักเก็บน้ำปรากฏว่าปัญหาดินเค็มได้แพร่กระจายกว้างขึ้น เช่นชาวบ้านหนองแควเล่าว่าดินเค็มขึ้นเนื่องจากปลูกหอมไม่ค่อยขึ้น ปลูกข้าวก็ไม่ค่อยขึ้น เป็นสีเหลืองไปหมด จากที่เมื่อก่อนเคยปลูกได้ผลดีบนพื้นที่เดียวกันนี้ ขณะที่ชาวบ้านเหล่าโดนเล่าว่าบริเวณนาปีบางแห่งหากว่าน้ำแห้งจะมีคราบเกลือสีขาวขึ้นเหนือผิวดิน และข้าวจะค่อยๆ เหี่ยวตาย ทั้งๆ ที่เมื่อก่อนไม่เคยเป็นเช่นนี้ คิดว่าน่าจะเป็นเพราะสายเกลือไหลมาผุดจากที่อื่น ส่วนชาวบ้านฝั่งเล่าว่าปัญหาดินเค็มจะแพร่กระจายในแง่ที่ว่าหากสูบน้ำจากที่ท่วมขังไปใช้ในการเกษตร ถ้าปล่อยให้แห้งเมื่อใดดินบริเวณนั้นจะปรากฏคราบเกลือขึ้นทันที เป็นผลให้ข้าวและพืชผักเหี่ยวเฉาตาย ไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้ใหม่จนกว่าจะมีน้ำฝนปริมาณมากๆ มาชะล้างความเค็มออกไปให้หมดก่อน ซึ่งเมื่อก่อนดินจะเค็มเฉพาะบริเวณนาทามเท่านั้น นาปีจะไม่เค็ม แต่ปัจจุบันหากสูบน้ำขึ้นมาใช้จะพลอยทำให้ดินบริเวณนาปีเค็มขึ้นด้วย ขณะเดียวกันหากว่าที่นาบริเวณใดถูกน้ำท่วมขัง เมื่อน้ำแห้งจะปรากฏเป็นคราบเกลือสีขาวขึ้น กลายเป็นดินเค็มหรือ “ดินเอี้ยด” ไม่สามารถปลูกข้าวได้อีก

ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าปัญหาดินเค็มและการแพร่กระจายของดินเค็มได้รับความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในการศึกษาผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมของกลุ่มบริษัทที่ปรึกษา โดยรายงานการศึกษา ระบุว่าพื้นที่ชลประทานของโครงการโขง-ชี-มูลตั้งอยู่บนบริเวณที่ดินมีความเค็มสูง โดย

เป็นดินที่มีปัญหาดินเค็มด้านล่างถึง 1.75 ล้านไร่ หรือร้อยละ 22.78 ของพื้นที่ทั้งหมด ขณะที่พื้นที่ปัญหาดินเค็มชั้นบน 0.446 ล้านไร่ ส่วนพื้นที่ประมาณ 0.823 ล้านไร่แม้จะมีความเค็มน้อย แต่มีความเหมาะสมต่ำ เช่นเดียวกับอีก 1.89 ล้านไร่หรือร้อยละ 24.62 ที่มีความเหมาะสมสำหรับระบบชลประทานต่ำ มีพื้นที่เพียง 2.774 ล้านไร่หรือร้อยละ 36.09 ของพื้นที่ทั้งหมดเท่านั้นที่จัดว่าเหมาะสำหรับการจัดระบบชลประทาน (เอเชียน เอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ และคณะ 2535: 10-7) ขณะเดียวกันโครงการย่อยต่างๆ ที่จะพัฒนาขึ้นนั้นอยู่บนพื้นที่ดินเค็มถึง 660,880 ไร่ โดยฝ่ายวิชาชีพใฝ่อยู่ในพื้นที่ที่มีปัญหาดินเค็มปานกลางหรือมีสัดส่วนของดินเค็มร้อยละ 20 พร้อมกับระบุว่าหากมีการพัฒนาโครงการฯ จะทำให้ปัญหาดินเค็มลุกลามและรุนแรงขึ้นทั้งบริเวณผิวดินและในชั้นดิน ไม่รวมปัญหาที่เกี่ยวข้องอื่นๆ เช่น ผลกระทบต่อคุณภาพน้ำใต้ดิน และคุณภาพน้ำผิวดินอันเกิดจากการแพร่กระจายของเกลือ การยุบตัวของชั้นดินเนื่องจากน้ำที่กักเก็บซึมลงไปละลายชั้นเกลือ การกัดกร่อนผิวดินคอนกรีตและเหล็กเสริมในอัตราที่สูงกว่าปกติ ฯลฯ (ดู เพิ่งอ้าง: 2-13 – 2-31) เช่นเดียวกับความเห็นของคณะผู้ชำนาญการพิจารณารายงานการวิเคราะห์การพัฒนาแหล่งน้ำที่ระบุว่า การสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่บริเวณที่ลุ่มเข้าไปในแอ่งโคราชอาจทำให้เกิดปัญหาแผ่นดินถล่มจากการละลายของชั้นเกลือ และทำให้น้ำในอ่างเก็บน้ำมีความเค็มสูงขึ้นเพราะความเค็มของชั้นเกลือใต้ดินที่จะแพร่กระจายออก ขณะที่การสร้างคลองและถนนตัดแนวระบายน้ำธรรมชาติจะทำให้เกิดการสะสมของเกลือตามแนวขวางทางระบายน้ำ ส่วนการระบายน้ำออกจากพื้นที่ชลประทานจะทำให้เกิดการแพร่กระจายของดินเค็ม และหากไม่มีการดาดคอนกรีตคลองส่งน้ำน้ำจะซึมลงไปละลายเกลือใต้ดินในอ่างเก็บน้ำ และจะยกระดับน้ำใต้ดินที่สามารถละลายความเค็มจากชั้นล่างให้สูงขึ้นอีก นอกจากนี้ การก่อสร้างที่มีการทำลายพืชปกคลุมดินและป่าไม้ก็ทำให้เกิดปัญหาดินเค็มได้เช่นกัน (ดู วราลักษณ์ อธิพิพล โอปาร 2538-2539: 10-1)

อย่างไรก็ดี แม้รายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมจะระบุถึงปัญหาดินเค็มบริเวณโครงการโขง-ชี-มูลไว้เพียงใด ก็ไม่ได้แนะนำให้ยกเลิกโครงการฯ หากแต่พยายามเสนอแนวทางลดปัญหาผลกระทบด้านดินเค็มด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การหลีกเลี่ยงการสร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำหรือฝายในบริเวณที่เป็นดินเค็มหรือบริเวณที่มีเกลือหินอยู่ไม่ลึก และการดาดคลองส่งน้ำและคลองชลประทานสายหลักและสายรองด้วยคอนกรีต เป็นต้น (เอเชียน เอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ และคณะ 2535: 2-35 – 2-36) ที่สำคัญยังระบุด้วยว่าโครงการฯ จะช่วยแก้ปัญหาดินเค็มที่ประสบมานานได้ด้วยระบบการจ่ายน้ำและระบบการระบายน้ำที่ดี (เพิ่งอ้าง: 2-32) เช่นเดียวกับเมื่อคราวประชุมคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติเมื่อวันที่ 26 กรกฎาคม 2536 ที่แม้คณะผู้ชำนาญการฯ จะได้ชี้ให้เห็นปัญหาการแพร่กระจายของดินเค็มข้างต้นพร้อมกับเสนอให้ชะลอโครงการฯ ที่ประชุมกลับมีมติให้ดำเนินการต่อ เพียงแต่ตั้งเงื่อนไขให้มีการศึกษาผลกระทบด้าน

ดินเค็มและการศึกษาเฉพาะเขื่อนเพิ่มเติม²⁶ ขณะที่อธิบดีกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานก็แสดงความเห็นต่อปัญหาดินเค็มในงานสัมมนาเรื่องแนวทางการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าทามว่าโครงการฯ จะไม่ส่งผลกระทบต่อด้านการแพร่กระจายของดินเค็ม เพราะจากการเดินทางไปศึกษาปัญหาเหล่านี้ในประเทศต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นประเทศออสเตรเลีย ปากีสถาน หรือว่าอียิปต์ พบว่ามีลักษณะแตกต่างไปจากประเทศไทยอย่างมาก เหตุที่ประเทศเหล่านั้นประสบปัญหาดินเค็มเพราะเป็นพื้นที่ที่ฝนตกน้อย ขณะที่ประเทศไทยตั้งอยู่บริเวณเส้นศูนย์สูตรอันมีปริมาณฝนตกชุก อีกทั้งชั้นหินเกลือของภาคตะวันออกเฉียงเหนืออยู่ลึก ที่สำคัญชลประทานและเขื่อนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลายแห่งสร้างมานานับ 10 ปียังไม่ปรากฏว่าเกิดปัญหาแต่ประการใด (ประเทศ สูดบุตร อ้างใน ผู้จัดการ, 17 มีนาคม 2540) ซึ่งนับว่าขัดแย้งกับผลการสำรวจการแพร่กระจายของดินเค็มบริเวณฝายราษีไศลของกรมพัฒนาที่ดินเมื่อเดือนมิถุนายน 2538 อย่างสิ้นเชิง เนื่องจากการสำรวจดังกล่าวพบว่ก่อนสร้างฝายฯ เกือบบางส่วนในระบบเหนือฝายฯ จะถูกระบายลงแม่น้ำมูล ทำให้ไม่มีการสะสมอยู่ที่ผิวดิน ทว่าเมื่อมีการสร้างฝายฯ “เกลือสะสมในพื้นที่ดังกล่าวมากขึ้น เพราะไม่สามารถระบายออกไปจากระบบได้ เช่น ปัญหาดินเค็มที่เกิดขึ้นในกลังๆ ถนนคันดินกันน้ำจากฝายฯ ที่ฝั่งซ้ายถนนราษีไศล-โพธิ์ทราย ทำให้ชาวบ้านไม่สามารถเพาะปลูกได้ตามปกติ” (หนังสือที่ กษ 0810/1051 ลงวันที่ 29 มิถุนายน 2538)

4. ปัญหาสัตว์น้ำ การก่อสร้างฝายราษีไศลส่งผลกระทบต่อสัตว์น้ำในแม่น้ำมูล 2 ลักษณะ คือ

4.1 ปัญหาเชิงปริมาณ หลังจากฝายราษีไศลกักเก็บน้ำชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลส่วนใหญ่กล่าวว่าปริมาณสัตว์น้ำโดยรวมโดยเฉพาะปลาลดลงทั้งๆ ที่ปริมาณน้ำเพิ่มขึ้น ดังที่ชาวบ้านเพียมาตรกับบ้านเหล่าโดนเล่าว่าปริมาณปลาโดยรวมลดลงเพราะว่าจับได้น้อยลง จะจับได้มากก็แต่เฉพาะตอนที่ฝายฯ ปล่อน้ำเท่านั้น ช้างยังจับยากลำบากขึ้น เนื่องจากต้องใช้เครื่องมือ/อุปกรณ์ต่างๆ ราคาแพง เรือเล็กก็ออกจากฝั่งไม่ได้เพราะบางครั้งคลื่นลมแรงจนอาจเกิดอันตรายขึ้นได้ ชาวบ้านฝั่งซึ่งเดิมเคยหาปลาปัจจุบันเปลี่ยนมารับซื้อปลาไปขายแทนเนื่องจากจับได้น้อยลง ไม่คุ้มที่จะลงไปจับเองเหมือนเมื่อก่อน ยิ่งกว่านี้ ปลาบางชนิดลดจำนวนลงอย่างมาก ขณะที่ปลากด ปลาแขยง ปลาจลาตถึงกับสูญพันธุ์ไปเนื่องจากไม่มีที่วางไข่ ชาวชุมชนเล่าว่าปลาเนื้ออ่อนสูญพันธุ์ไปเป็นจำนวนมาก ทว่าปลาชะโดกลับเพิ่มปริมาณขึ้นอย่างเห็นได้ชัดเนื่องจากกินปลาอื่นเป็นอาหารและแพร่พันธุ์ได้เร็ว เช่นเดียวกับสัตว์น้ำชนิดอื่นๆ อย่างเช่นหอยโข่งและกบก็พลอยสูญหายไปด้วยเนื่องจากน้ำท่วมที่โน่นหมด ไม่มีที่วางไข่ ขณะที่หอยเชอรี่ที่เป็นศัตรูต้น

²⁶ อย่างไรก็ดี มติของคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาตินี้เพิ่งจะเริ่มดำเนินการหลังจากผ่านไป 3 ปี 8 เดือน โดยเมื่อวันที่ 15 มกราคม 2540 ได้มีการว่าจ้างให้มหาวิทยาลัยขอนแก่นศึกษาการสร้างแบบจำลองอุทกธรณีเพื่อการจัดการและคาดการณ์การแพร่กระจายของดินเค็มในพื้นที่โครงการ 3,500 ตารางกิโลเมตร งบประมาณ 64 ล้านบาท ใช้เวลาศึกษา 30 เดือน ทว่ากระทั่งปัจจุบันผลการศึกษายังไม่ปรากฏออกมาแต่อย่างใด

ข้าวกลับเพิ่มจำนวนขึ้นและเข้าไปทำลายต้นข้าวโดยผ่านไประหว่างน้ำที่ชาวชุมชนบางรายสูบน้ำขึ้นไปทำนา

แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าขณะที่สภาพปัจจุบันปริมาณและชนิดของสัตว์น้ำในแม่น้ำมูลจะลดจำนวนลงอย่างมาก ทว่ารายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมของโครงการโขง-ชี-มูลกลับระบุว่าในระยะยาวโครงการฯ จะช่วยให้ทั้งปริมาณและชนิดของปลาในแม่น้ำมูลเพิ่มมากขึ้น เป็นการเพิ่มปริมาณอาหารโปรตีนให้กับท้องถิ่น และหากมีการบริหารจัดการที่ดีจะช่วยเพิ่มอาชีพประมงเป็นอาชีพหลักให้กับชาวบ้านได้อีกทาง เป็นต้นว่า “อ่างลำปาว...จะเป็นการเพิ่มขึ้นของผลผลิตของปลาเนื่องจากการเพิ่มพื้นที่อ่าง...ผลผลิตของปลาต่อปีจะเพิ่มขึ้นประมาณ 27 ตัน หรือมูลค่าประมาณ 4.0 ล้านบาท...อาจทำให้มีชาวประมงมาใช้เวลาเพื่อทำการประมงมากขึ้น” และ “อ่างเก็บน้ำขนาดเล็กอื่นๆ...จะทำให้ผลผลิตของสิ่งมีชีวิตทางน้ำค่อนข้างสูง เป็นประโยชน์ต่อการประมงและการเพาะเลี้ยงปลาน้ำจืดเช่นกัน และหากมีการบริหารการประมงที่ดีก็ควรจะมีผลผลิตปลาประมาณไร่ละ 15-20 กก. หรือสูงกว่านี้...จะช่วยให้เกษตรกรมีอาชีพประมงเป็นอาชีพเสริม หรือหากเป็นแต่เพียงการจับปลาเพื่ออุปโภคในครัวเรือนก็ถือว่าเป็นการช่วยให้เกษตรกรมีอาหารโปรตีนในระดับท้องถิ่นที่มากขึ้น” (เอเชียน เอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ และคณะ 2535: 2-51) เป็นต้น เหล่านี้ล้วนต่างจากสภาพข้อเท็จจริงในปัจจุบันอย่างมาก เพราะทั้งปริมาณและชนิดปลาลดลง ขณะที่ชาวชุมชนรายที่เคยจับสัตว์น้ำเป็นอาชีพหลักก็ต้องพลอยหมดอาชีพ เหลือเพียงไม่กี่รายเท่านั้นที่ยังไปจับสัตว์น้ำในแม่น้ำมูลอยู่ และส่วนใหญ่จะไม่ได้ยึดเป็นอาชีพหลัก หากแต่จะไปยืมว่างจากนาหรือเสร็จจากนาด้านบนเพื่อบริโภคในครัวเรือนเสียมากกว่า

4.2 ปัญหาเชิงคุณภาพ ผลกระทบของโครงการฝายราษีไศลต่อคุณภาพสัตว์น้ำมีหลายลักษณะด้วยกัน นับตั้งแต่การที่ปลาดายเร็วขึ้นหลังถูกจับได้ เช่น หากปลาอีโทหรือปลาดะเพียนติดตาข่าย หลังจากนำขึ้นมาเพียง 1 ชั่วโมงจะตายและส่งกลิ่นเหม็นเร็วมาก และตัวปลาจะมีกลิ่นเหม็นคาวรุนแรงขึ้น โดยเฉพาะกลิ่นเหม็นที่ติดอยู่กับตัวปลา ขณะเดียวกันก็เกิดแมลงกินปลาหรือที่เรียกว่าหนอนสมอ มีลักษณะคล้ายหนอน ตัวสีขาว เกาะอยู่ตามครีบและเกล็ดปลาเพียงชั่วโมงเดียวจะหลุดจากตัวปลาจนหมดเกลี้ยง ที่น่าสนใจคือชาวบ้านเหล่าโดนกับบ้านฝางเล่าว่าปลาปักเป้ามีพิษ รับประทานเข้าไปแล้วจะอาเจียร หรือบางรายถึงกับเสียชีวิตดังที่เคยเกิดกับชาวบ้านห้วย ส่วนชาวบ้านฝางรายหนึ่งรับประทานเข้าไปถึงกับต้องนำส่งโรงพยาบาล เคยมีการทดลองนำปลาปักเป้าตัวเดียวกันมาให้แมวกิน ปรากฏว่าแมวเสียชีวิต ขณะที่ชาวบ้านฝางบางรายไม่เชื่อเพราะเคยรับประทานมาแต่ไหนแต่ไร จึงทดลองรับประทานดู ปรากฏว่าท้องเสีย อาเจียร ต้องไปพบแพทย์ที่โรงพยาบาล และต้องให้น้ำเกลือถึง 2 ขวดกว่าอาการจะทุเลาลง ชาวชุมชนสันนิษฐานว่าน่าจะสืบเนื่องมาจากสารเคมีที่ขังอยู่ในน้ำที่ไม่ไหล จึงไม่สามารถระบายได้ เมื่อปลารับเข้าไปก็ตกค้างอยู่ในตัวปลา ทั้งนี้ นอกจากในเชิงกายภาพที่สามารถสังเกตเห็นได้เหล่านี้แล้ว ปัญหาคุณภาพสัตว์น้ำโดยเฉพาะปลายังเกี่ยวเนื่องกับเรื่องของรสนิยมความชอบอีกด้วย กล่าวคือ ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลทุกรายกล่าวเป็นเสียงเดียวกันว่าปลาแม่น้ำมูลรับประทาน

ไม่อร่อยเหมือนเก่า รสชาติ “ไม่มัน ไม่แซบ เนื้อไม่แน่น” โดยส่วนใหญ่เชื่อว่าสาเหตุน่าจะมาจากการที่น้ำไม่ไหล ผิดไปจากธรรมชาติเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ดี รายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมโครงการโขง-ชี-มูลไม่ได้ระบุปัญหาผลกระทบต่อคุณภาพสัตว์น้ำในลักษณะที่ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลประสบข้างต้น หากแต่กล่าวถึงในแง่ของการแพร่ระบาดของโรคสำคัญโดยมีสัตว์น้ำเช่นปลาและหอยเป็นพาหะ ดังที่ระบุว่า “การผันน้ำจากแม่น้ำโขงมาสู่อ่างเก็บน้ำชี-มูลและลำน้ำสาขาอาจทำให้ตัวอ่อนของพาหะของโรคสำคัญถูกพามาด้วย เช่น ตัวอ่อนของหอยที่เป็นพาหะของพยาธิใบไม้เลือด (Schistosomiasis) และตัวอ่อนของปลาและหอยที่เป็นพาหะของพยาธิใบไม้ตับ (Opisthorchiasis)” ขณะที่ “อ่างเก็บน้ำหลังฝายในลำน้ำชี-มูล...อาจทำให้พาหะของโรคที่สำคัญเจริญเติบโตและแพร่พันธุ์ได้ ตัวอย่างเช่นหอย Bithynia ที่เป็นพาหะของโรคพยาธิใบไม้ตับ และปลาที่เป็นพาหะกลางของโรคเดียวกันนี้ จากประสบการณ์ของการสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ กลาง และเล็กในประเทศไทยพบว่าอ่างเก็บน้ำทำให้พาหะของพยาธิใบไม้ตับ โดยเฉพาะปลาเกล็ดบางชนิด เจริญเติบโตได้ดี และจากการศึกษานี้ก็พบว่ามีทั้งหอยและปลาเหล่านี้อยู่ในพื้นที่โครงการ” (ดู เอเชียน เอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ และคณะ 2535: 2-104 – 2-106) เหล่านี้เป็นต้น กระนั้นก็ดี ดูเหมือนรายงานฯ จะไม่ได้ระบุว่าการก่อสร้างโครงการโขง-ชี-มูลจะก่อให้เกิดการแพร่ระบาดของโรคมานัก เนื่องจากได้ชี้ว่าปัจจุบันทั้งปลาและหอยที่เป็นพาหะของโรคล้วนอาศัยอยู่ในแม่น้ำมูล แม่น้ำชี และแม่น้ำโขงอยู่แล้ว ทั้งยังระบุว่าโรคเหล่านี้ต่างก็เป็นโรคประจำท้องถิ่น และสาเหตุสำคัญของการเป็นโรคคือการรับประทานปลาและหอยที่เป็นพาหะโดยไม่ปรุงให้สุกเสียก่อนเสียมากกว่า ฉะนั้น “การจะผันน้ำมาจากแม่น้ำโขงหรือไม่อาจจะไม่ใช่สิ่งที่ต้องวิตกกังวลมากนัก” และมาตรการป้องกันหรือลดผลกระทบคือ “การส่งเสริมและแนะนำให้ประชาชนในท้องถิ่นเปลี่ยนอุปนิสัยในการรับประทานอาหาร โดยให้รับประทานอาหารที่ปรุงให้สุกมากขึ้น” (เพ็งอ้ง: 2-109) เป็นสำคัญ ไม่เกี่ยวข้องเนื่องกับการปรับปรุงแก้ไขโครงการฯ แต่ประการใด

5. ปัญหาประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

โครงการฝายราษีไศลไม่เพียงแต่จะส่งผลกระทบในแง่ลบต่อชุมชนลุ่มน้ำมูลและทรัพยากรธรรมชาติบริเวณลุ่มน้ำมูลดังกล่าวข้างต้นเท่านั้น หากแม้แต่ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการสร้างฝายฯ ตามวัตถุประสงค์ก็ยังไม่เกิดขึ้น หรือเกิดขึ้นอย่างไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย สามารถจำแนกได้ 2 ด้าน คือ

5.1 การเกษตรกรรม ถึงแม้ว่าวัตถุประสงค์ของโครงการฝายราษีไศลรวมทั้งโครงการโขง-ชี-มูลจะอยู่ที่การแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นหลัก แต่ที่ผ่านมามีฝายราษีไศลสามารถตอบสนองวัตถุประสงค์หลักดังกล่าวได้น้อยมาก อันสืบเนื่องมาจากข้อจำกัดหลายประการด้วยกัน กล่าวคือ แม้ระดับน้ำที่เพิ่มขึ้นจะช่วยให้ชาวชุมชนบางรายสามารถใช้ประโยชน์เพื่อการเกษตรได้มากขึ้น ดังที่ผู้ใหญ่บ้านบ้านเพี้ยมาตรเล่าว่า หลังจากสร้างฝายฯ สามารถสูบน้ำขึ้นมาใช้ในการเกษตรได้ดีกว่าเดิม เช่นเดียวกับที่ชาว

บ้านผึ่งยอมรับว่าสามารถสูบน้ำขึ้นมาใช้ได้มากและง่ายกว่าเดิม จากที่เมื่อก่อนไม่ค่อยจะมีน้ำสูบน้ำขึ้นมาไม่ค่อยได้ หรือหากสูบน้ำขึ้นมาได้ก็จะมีเม็ดทรายติดปนมาเป็นจำนวนมาก ทว่าประโยชน์ที่ได้รับเพิ่มขึ้นจากฝ่ายฯ ส่วนนี้ตกถึงชาวชุมชนเพียงไม่กี่รายที่มีที่นาติดคลองส่งน้ำเท่านั้น ขณะที่ชาวชุมชนส่วนใหญ่ไม่ได้รับประโยชน์จากส่วนนี้ เป็นต้นว่าบ้านผึ่งมีพื้นที่นาปีรวมแล้วประมาณ 3,000 ไร่ แต่มีนาติดคลองส่งน้ำที่สามารถทำนาปรังได้เพียง 200 ไร่เศษหรือจำนวน 30 กว่าครัวเรือนจากชาวชุมชนทั้งหมดที่มีกว่า 200 ครัวเรือน ประโยชน์จากฝ่ายราชไศลในส่วนนี้จึงออกจะจำกัดอย่างมาก²⁷

ยิ่งไปกว่านี้ การจะสามารถสูบน้ำที่กักเก็บขึ้นมาใช้ประโยชน์ยังต้องประสบกับปัญหาอีกหลายประการ ดังที่ชาวบ้านเพี้ยมาตรเล่าว่า จะต้องรวมกลุ่มกันประมาณ 8-10 คนจึงจะสามารถขอสูบน้ำได้ ทั้งยังต้องรอคิว และหากเป็นเดือน 4 หรือเดือน 5 จะไม่เปิดน้ำ ที่สำคัญคือต้องเสียค่าน้ำชั่วโมงละ 75 บาท นอกจากนี้ บางรายเล่าว่าก่อนกับหลังสร้างฝ่ายราชไศลระดับน้ำในคลองส่งน้ำยังคงเท่าเดิม ทั้งคลองส่งน้ำยังชำรุดในบางบริเวณ หากจะสูบน้ำขึ้นมาใช้ก็ต้องซ่อมกันเอง กอปรกับที่น้ำมูลมีปัญหาด้านความเค็ม ชาวบ้านเพี้ยมาตรจึงไม่สนใจจะสูบน้ำที่ฝ่ายฯ กักเก็บไว้ขึ้นมาใช้นัก คลองส่งน้ำที่ว่านี้จึงถูกปล่อยทิ้งร้างมานานแล้ว เช่นเดียวกับบ้านผึ่งที่ชาวชุมชนเล่าว่าต้องซื้อน้ำชั่วโมงละ 75 บาท และถึงแม้จะสูบน้ำง่ายขึ้น แต่ก็ได้เพียงวันละ 8 ชั่วโมงเหมือนเก่า ขณะที่บางรายเล่าว่าน้ำที่สูบขึ้นไปใช้ว่าจะสามารถใช้ประโยชน์ได้แต่ลำพัง ต้องอาศัยน้ำฝนเข้าช่วย เพราะหากขาดฝนเมื่อใดดินจะเค็มทันที ข้าวจะไม่ขึ้น ไม่โต ส่วนบ้านดอนงูเหลือม “มีคลองสูบน้ำจากบ้านผึ่งส่งมา แต่มาใช้ไม่ได้เพราะว่าเป็นเกลือ เคยใช้ปีแรก 14 ครอบครัวยุไปปลูกเห็ดฟางเพราะน้ำในสระบ่พอ ปรากฏว่าเป็นเกลือ ปลูกข้าวต่อก็ไม่ได้ด้วย” (อำนวย สีหบุตร, สัมภาษณ์ 15 กรกฎาคม 2543) หรืออีกรายที่ “พ่อเคยสูบน้ำไปใช้เมื่อ 2-3 ปีก่อน แต่หายุดแล้ว เพราะว่าถ้าน้ำแห้งดินจะเป็นคราบเกลือ ข้าวเหลือง ดายหมด” (ลี มะลิงาม, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543) ขณะที่คลองส่งน้ำของบ้านเหล่าโดนนั้นอยู่ต่ำกว่าที่นา มีสภาพชำรุดต้องคอยเอาดินมาอุดไว้เพื่อไม่ให้น้ำไหลออกจากที่นา บริเวณใดพอจะสูบน้ำขึ้นมาใช้ได้บ้างก็ต้องรอให้น้ำท่วมล้นคลองขึ้นมาเสียก่อน ซึ่งต้องสูญเสียค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมาก เพราะสถานีสูบน้ำจะเริ่มคำนวณค่าน้ำทันทีที่เริ่มเดินเครื่องสูบน้ำ²⁸

²⁷ ดังที่ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลเล่าว่า “น้ำสูบได้แค่ 10 กว่าคน แล้วต้องเสียค่าไฟ ต้นข้าวในนาก็ตายหมดเพราะเป็นน้ำเค็ม” (กรกวี ศรีโสภา, สัมภาษณ์ 15 กรกฎาคม 2543) เช่นเดียวกับอีกรายที่ว่า “พ่อไม่ได้สูบใช้เพราะที่นาอยู่ไกล เมื่อก่อนคนนาใกล้ๆ สูบไปทำนาปรัง แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีแล้ว ก็ใช้น้ำจากท้ายน้ำทำนาปรังแทน” (เหลือ ดิละบาล, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543)

²⁸ ไม่นับรวมปัญหาอื่นๆ เช่น ความขัดแย้งในการใช้น้ำ เนื่องจากชาวชุมชนต้องเสียค่าไฟฟ้าในการสูบน้ำเข้าที่นา ทว่าปริมาณน้ำไหลเข้าที่นาแต่ละรายไม่เท่ากันเพราะขาดการบริหารจัดการที่เหมาะสม ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างผู้ใช้น้ำภายในชุมชน นอกจากนี้บางครั้งยังประสบปัญหาการขาดตลาดรองรับผลผลิต ทำให้ขาดทุนจนกระทั่งชาวชุมชนหลายรายเลิกสูบน้ำขึ้นมาทำการเพาะปลูกในฤดูแล้งในที่สุด เหล่านี้เป็นต้น (วราลักษณ์ อภิทธิพลโอฬาร 2538-2539: 21)

และนอกจากการใช้ประโยชน์ด้านเกษตรกรรมจากน้ำที่กักเก็บจะประกอบด้วยปัญหาดังที่กล่าวแล้ว แม้กระทั่งการก่อสร้างองค์ประกอบต่างๆ โดยเฉพาะสถานีสูบน้ำและคลองส่งน้ำของโครงการฝ่ายราษฎรก็ยังไม่ล่าช้าอยู่มาก เพราะจนกระทั่งปัจจุบันกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานได้สร้างสถานีสูบน้ำขึ้นเพียง 1 สถานีที่ อ.บึงบูรพ์ และได้สร้างคลองส่งน้ำเพียง 1 สายเข้ามายังบริเวณ ต.ดอนแรด อ.รัตนบุรี แต่ยังไม่ได้สูบน้ำขึ้นมาใช้แต่อย่างใด และแม้จะมีการติดตั้งสถานีสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้าอีกหลายจุดเพื่อสูบน้ำขึ้นคลองคอนกรีตผ่านเข้าไปที่นา แต่แทบทั้งหมดเป็นคลองเก่าที่สร้างมาตั้งแต่ก่อนสร้างฝ่ายฯ ซึ่งไม่ได้ใช้ประโยชน์มานานเพราะน้ำเค็มและต้องจ่ายเงิน ที่สำคัญปกติชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลจะทำนาปีโดยอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก เนื่องจากในเขตพื้นที่ จ.สุรินทร์ จ.ร้อยเอ็ด และ จ.ศรีสะเกษ มีปริมาณน้ำฝนตลอดปีเฉลี่ย 1,200-1,300 มม. เพราะเหตุนี้ ความต้องการน้ำสำหรับการเกษตรในช่วงฤดูฝนในพื้นที่รับประโยชน์ของโครงการฯ จึงยังไม่มี ความจำเป็นมากนัก ส่วนในฤดูแล้งชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลส่วนใหญ่จะทำนาและปลูกพืชไร่ในเขตบึงทามซึ่งน้ำท่วมถึงหรือเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ ไม่ต้องการน้ำจากที่อื่นอีกแต่อย่างใด (วราลักษณ์ 2537: 5) โดยเฉพาะหากเปรียบเทียบต้นทุนกำไรระหว่างการทำนาทามกับการทำนาในพื้นที่ชลประทานที่ต้องสูบน้ำด้วยไฟฟ้า จะพบว่าการทำนาทามให้ผลตอบแทนหรือกำไรต่อไร่สูงกว่าการทำนาในพื้นที่ชลประทานเกือบเท่าตัว ดังตารางที่ 2 เพราะเหตุนี้ การพัฒนาโครงการชลประทานด้วยการสูบน้ำเช่นโครงการฝ่ายราษฎรจึงไม่มีความจำเป็นหรือแรงจูงใจให้ใช้ประโยชน์แต่ประการใด

ตารางที่ 2 เปรียบเทียบการทำนาในพื้นที่ชลประทานที่สูบน้ำด้วยไฟฟ้ากับในพื้นที่ทาม
ปี 2538-2539

	พื้นที่ชลประทาน	พื้นที่ทาม
1.การลงทุน		
-ค่าจ้างไถซุด	100 บาท/ไร่	(ค่าแรงถาง) 100 บาท/ไร่
-ค่าจ้างไถแปร	130 บาท/ไร่	ไม่ต้องไถ
-ค่าปุ๋ย กระสอบละ	275 บาท/ไร่	ไม่ต้องใส่
-ค่าจ้างดำ	500 บาท/ไร่	500 บาท/ไร่
-ค่าจ้างเกี่ยว	400 บาท/ไร่	400 บาท/ไร่
-ค่าจ้างนวด	40 บาท/ไร่	40 บาท/ไร่
-ค่าจ้างขน	20 บาท/ไร่	20 บาท/ไร่
-ค่าแรง (จากค่าแรงขั้นต่ำ)	700 บาท/ไร่	700 บาท/ไร่
-ค่าฉีดยาฆ่าหญ้า	100 บาท/ไร่	ไม่ต้องฉีดยา
-ค่าฉีดยาฆ่าแมลง	100 บาท/ไร่	ไม่ต้องฉีดยา
รวมการลงทุน	2,365 บาท/ไร่	1,760 บาท/ไร่
-ค่าสูบน้ำ (กรณีใช้เครื่องสูบน้ำ)	600 บาท/ไร่	-
-ค่าบริการ/บำรุงกลุ่ม	100 บาท/ไร่	-

รวมค่าลงทุนกรณีใช้เครื่องสูบน้ำ	3,065 บาท/ไร่	-
2.ผลผลิต เฉลี่ย	50 ถัง/ไร่	80 ถัง/ไร่
3.รายได้	(กก. ละ 5 บาท) 2,500 บาท/ไร่	(กก. ละ 3.50 บาท) 2,800 บาท/ไร่
4.กำไร	565 บาท/ไร่	1,040 บาท/ไร่

(วารลักษณ์ อธิพิลโพร 2538-2539: 20)

5.2 การประมง นอกจากประโยชน์ด้านการเกษตรซึ่งเป็นด้านหลักแล้ว การประมงถือเป็นประโยชน์อีกด้านของฝ่ายราษฎรรวมทั้งโครงการโขง-ชี-มูล โดยนอกจากรายงานการศึกษาผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมของโครงการฯ จะระบุถึงประโยชน์ด้านการประมงจากโครงการฯ ดังที่ได้กล่าวไปแล้วก่อนหน้านี้ แม้กระทั่งผู้ว่าราชการจังหวัดศรีสะเกษก็ยังยืนยันถึงผลประโยชน์ด้านการประมงที่จะได้รับจากการก่อสร้างฝ่ายราษฎร ดังที่ว่า “ฝ่ายราษฎรทำให้เศรษฐกิจของจังหวัดและประชาชนดีขึ้นกว่าเดิมมาก โดยเฉพาะการประมง เวลานี้ชาวบ้านมีรายได้จากการหาปลาประมาณวันละ 100 บาท ปลาบางชนิดสูญพันธุ์ไปจริง แต่ปลาที่เหลืออยู่เพิ่มปริมาณมากยิ่งขึ้น ยังมีน้ำมากขึ้น ปริมาณปลาก็ยิ่งเพิ่มขึ้น ชาวบ้านที่อาศัยอยู่รอบๆ ฝ่ายมีประมาณ 1,000 ครอบครัวที่จะมีรายได้เพิ่มขึ้น...ตั้งแต่เปิดฝ่ายฯ ชาวบ้านมีรายได้จากจุดนี้ประมาณ 2.2 ล้านบาท” (จิโรจน์ โชติพันธ์ อ่างใน กิ่งอ้อ เล่าสง 2537: 3) อย่างไรก็ตาม ดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ว่าชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลส่วนใหญ่กล่าวตรงกันว่าแม้ปริมาณน้ำจะเพิ่มมากขึ้น แต่ไม่ได้ช่วยให้ปริมาณปลาเพิ่มมากขึ้นตามด้วย หรือถึงอาจจะเพิ่มมากขึ้นจริงก็จับได้ยาก เพราะน้ำมีปริมาณมากและมีระดับลึกเกินไป ชาวชุมชนรายที่พอจะจับหาสัตว์น้ำได้ในปัจจุบันมีแต่เพียงผู้ชาย ส่วนผู้หญิงและคนชราไม่สามารถไปจับหาได้เหมือนเก่าเพราะน้ำลึก ที่สำคัญการจะจับหาสัตว์น้ำได้ต้องใช้อุปกรณ์ต่างๆ ที่ล้วนต้องซื้อหาในราคาค่อนข้างสูง และต้องล่องเรือออกไปกลางน้ำ ขณะที่ปริมาณที่จับได้มีไม่มาก ชาวชุมชนที่ยังจับหาสัตว์น้ำส่วนใหญ่จะเป็นเพื่อการบริโภคในครัวเรือน หรือหากได้มากอาจจะเหลือขายบ้าง แต่ก็ไม่ได้มากพอที่จะนำไปขายได้เป็นกอบเป็นกำเลี้ยงชีพได้ และส่วนใหญ่จะมากขึ้นหลังเสร็จหรือว่างจากการทำนา โดยหมู่บ้านหนึ่งจะมากขึ้นเพียงไม่กี่ราย ฉะนั้น การกล่าวถึงฝ่ายฯ ก่อให้เกิดประโยชน์ในด้านประมงจึงไม่สะท้อนถึงความนัก เพราะการจับหาสัตว์น้ำที่เป็นอยู่ในปัจจุบันเป็นเพียงอาชีพหรือว่าช่องทางสุดท้ายที่เหลืออยู่ ที่ชาวชุมชนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้จากป่าทามหรือแม่น้ำมูลเป็นความพยายามที่จะปรับตัวต่อทรัพยากรที่ถูกทำลายหรือเสื่อมสภาพลงเสียมากกว่า เพราะนอกจากการหาปลาหรือว่าจับสัตว์น้ำอื่นเล็กๆ น้อยๆ แล้ว ไม่พบว่าชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลได้ประโยชน์ด้านการประมงอื่นๆ จากระดับน้ำที่เพิ่มมากขึ้นเนื่องจากการสร้างฝ่ายราษฎรอีก

6. ปัญหาความขัดแย้ง

ฝ่ายราษฎรไม่เพียงแต่ส่งผลกระทบต่อชุมชนลุ่มน้ำมูลในเชิงกายภาพหรือในแง่การยังชีพดังกล่าวนั้น หากที่สำคัญไม่แพ้กันยังก่อให้เกิดความตึงเครียด ขัดแย้ง แดกแยกชั้นในสายความสัมพันธ์แต่เดิมภายในชุมชน เนื่องจากในระยะแรกชาวชุมชนแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม

ใหญ่ๆ คือกลุ่มที่เห็นด้วยและกลุ่มที่คัดค้านการก่อสร้างฝายฯ โดยกลุ่มแรกจะมีผู้นำทางการเช่น กำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นแกนนำ ขณะที่กลุ่มหลังแกนนำจะเป็นชาวบ้านทั่วไปที่สังกัดสมัชชาคนจน ทั้งนี้ สาเหตุที่กลุ่มกำนันผู้ใหญ่บ้านเห็นด้วยกับการก่อสร้างฝายฯ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะได้รับทราบข้อมูลแต่จากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องว่าการก่อสร้างฝายฯ จะมีประโยชน์ต่างๆ นานา ขณะที่อีกส่วนเป็นเพราะมีฐานะเป็นกลไกรัฐหรือเป็น “แขนขา/หูตา” ของส่วนราชการเช่นอำเภอและจังหวัด เช่นเดียวกับกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานที่ดำเนินการก่อสร้างฝายฯ ก็เป็นหน่วยราชการเช่นกัน ขณะที่กลุ่มชาวบ้านที่คัดค้านนั้นส่วนหนึ่งเป็นเพราะระแวงสงสัยและพบว่าโครงการฯ ไม่ได้ดำเนินไปตามที่รับรู้มา กับอีกส่วนเป็นเพราะได้รับข้อมูลและการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานในพื้นที่ จึงได้มีการจัดประชุมสัมมนาผลกระทบที่จะเกิดขึ้นนับตั้งแต่ฝายฯ ยังไม่เปิดดำเนินการจำนวนหลายครั้ง พร้อมกับเคลื่อนไหวเรียกร้องเข้าไปมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาที่จะเกิดขึ้น รวมทั้งเรียกร้องค่าชดเชยการสูญเสียที่ทำกินและการใช้ประโยชน์บริเวณป่าทาม โดยการเคลื่อนไหวเรียกร้องของชาวชุมชนเหล่านี้ถูกคัดค้านขัดขวางจากกลุ่มกำนันผู้ใหญ่บ้านรวมถึงราชการส่วนอำเภออย่างมากในช่วงแรกๆ ก่อนที่ภายหลังทุกกลุ่มรวมทั้งกลุ่มกำนันผู้ใหญ่บ้านต่างหันมาเรียกร้องค่าชดเชยเหมือนกันหมด²⁹ ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

ทั้งนี้ การที่มีผู้เรียกร้องค่าชดเชยจากโครงการฝายราชสีไศลหลายกลุ่ม เป็นเหตุให้ในแต่ละหมู่บ้านแบ่งออกเป็นฝักฝ่ายจำนวนมาก โดยหมู่บ้านที่มีน้อยกลุ่มหรือเข้าใจกันดีก็อาจจะไม่มีความขัดแย้งหรือขัดแย้งกันไม่รุนแรง แต่หมู่บ้านที่มีหลายกลุ่มโดยเฉพาะที่มีสมาชิกสังกัดกลุ่มกำนันผู้ใหญ่บ้านและสมัชชาคนจนปัญหาความขัดแย้งจะรุนแรงเป็นพิเศษ ดังกรณีบ้านฝ้างที่ดูเหมือนจะมีความขัดแย้งรุนแรงและแหลมคมที่สุด อีกทั้งยังเป็นจุดเริ่มต้นของการเคลื่อนไหวทั้งหมดด้วย กล่าวคือ บ้านฝ้าง 2 หมู่ประกอบด้วยราษฎรที่สังกัดกลุ่มต่างๆ ในการเคลื่อนไหวเรียกร้องค่าชดเชยถึง 4 กลุ่มด้วยกัน กลุ่มแรกคือสมัชชาคนจนซึ่งเป็นกลุ่มแรกสุด ตอนที่เริ่มตั้งกลุ่มใหม่ๆ มีสมาชิกเพียง 7 ราย แต่หลังดำเนินการมาได้ช่วงหนึ่งสมาชิกในหมู่บ้านเพิ่มขึ้นถึง 100

²⁹ ปัจจุบันกลุ่มเรียกร้องค่าชดเชยจากโครงการฝายราชสีไศลมีจำนวน 7 กลุ่ม ประกอบด้วย 1) สมัชชาคนจน (สคจ.) ซึ่งเป็นกลุ่มเคลื่อนไหวเรียกร้องแรกสุด 2) กลุ่มกำนันผู้ใหญ่บ้านหรือกลุ่มเกษตรกรราชสีไศล ซึ่งไม่เห็นด้วยกับการเคลื่อนไหวเรียกร้องของสมัชชาคนจนในตอนต้น 3) กลุ่มสมัชชาเกษตรกรอีสาน (สกอ.) 4) กลุ่มสมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน (สกออ. (1)) หรือกลุ่มสมาพันธ์เกษตรกรราชสีไศล 5) สมัชชาลุ่มน้ำมูล (สลม.) 6) กลุ่ม อบต. ซึ่งแยกตัวออกมาจากสมัชชาลุ่มน้ำมูลภายใต้การนำของแกนนำสมัชชาคนจน และ 7) กลุ่มอิสระ อันเป็นกลุ่มที่ฝายราชสีไศลสนับสนุน ทั้งนี้ แต่ละกลุ่มจะมีแกนนำทำหน้าที่ประสานงานและประชุมกับคณะอนุกรรมการระดับอำเภอ รวมทั้งตัดสินใจเลือกดำเนินยุทธศาสตร์ในการเคลื่อนไหว ซึ่งแม้ทุกกลุ่มจะเรียกร้องให้จ่ายเงินค่าชดเชยแก่ผู้ได้รับผลกระทบจากฝายฯ โดยเร็วเหมือนกัน แต่จะใช้วิธีการตรวจสอบสิทธิต่างกัน เป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งระหว่างบางกลุ่ม และความล่าช้าก็เป็นเหตุให้สมาชิกเปลี่ยนแปลงสังกัดบ่อย จำนวนกลุ่มและจำนวนสมาชิกของแต่ละกลุ่มจึงเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา นอกจากนี้ยังมีชาวชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากฝายฯ อีกจำนวนไม่น้อยที่ไม่ได้เข้าเคลื่อนไหวเรียกร้องสังกัดกลุ่มใดๆ เนื่องจากไม่มีเงิน

ราย ทว่าหลังเกิดการปะทะและถูกข่มขู่จากฝ่ายกำนันผู้ใหญ่บ้านก็ลดลงเหลือเพียง 46 รายดัง
ในปัจจุบัน ส่วนกลุ่มที่สองคือกลุ่มที่สังกัดกำนันผู้ใหญ่บ้าน หรือกลุ่มที่เรียกร่องคำชดเชยตาม
ระเบียบขั้นตอนของทางราชการโดยมีกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ดำเนินเรื่องต่างๆ ให้ ปัจจุบันมี
สมาชิกเพียงไม่กี่คน ส่วนใหญ่จะเป็นญาติของผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นกำนันและเป็นแกนนำคนสำคัญ
ของกลุ่มนี้ กลุ่มที่สามคือสมัชชาลุ่มน้ำมูน เป็นกลุ่มที่แยกตัวออกไปจากกลุ่มกำนันผู้ใหญ่บ้านใน
ขั้นตอนการแปรสภาพถ่ายทางอากาศ โดยในตอนแรกออกไปจำนวน 85 ราย ทว่าตอนหลังชาว
บ้านคิดว่าสมัชชาลุ่มน้ำมูนดำเนินการผิดหลักเกณฑ์จึงถอนตัวออกมาจำนวน 69 ราย และรวม
ตัวกันเป็นอีกกลุ่มภายใต้การนำของ “หัวหน้าป้าย” แกนนำคนสำคัญของสมัชชาคนจน ตั้งชื่อ
เรียกตัวเองอย่างไม่เป็นทางการว่ากลุ่มอบต. ที่ผ่านมาความขัดแย้งส่วนใหญ่จะเกิดระหว่างกลุ่ม
กำนันผู้ใหญ่บ้านกับสมัชชาคนจนเพราะแกนนำของทั้งสองกลุ่มต่างอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน โดย
ความขัดแย้งสำคัญได้แก่การที่ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4 ซึ่งมีฐานะเป็นกำนันของตำบลและแกนนำคน
สำคัญของกลุ่มกำนันผู้ใหญ่บ้าน เป็นโจทก์ยื่นฟ้องชาวบ้านฝั่งจำนวน 3 คนที่สังกัดกลุ่มสมัชชา
คนจน ขอรับเงินค่าชดเชยผิดระเบียบกฎหมายของทางราชการ เป็นต้น

ส่วนบ้านเพี้ยมาตรประกอบด้วยกลุ่มผู้เรียกร่องคำชดเชย 3 กลุ่ม คือ กลุ่มกำนันผู้ใหญ่
บ้านซึ่งยังเหลือจำนวนไม่มาก กลุ่มสมัชชาลุ่มน้ำมูนประมาณ 80 ราย แต่คาดว่าตอนหลังมีการ
แยกตัวออกมาเหมือนกรณีบ้านฝั่ง ส่วนสมัชชาคนจนมีจำนวน 7 ราย เช่นเดียวกับบ้านเหล่า
โดนที่มีกลุ่มกำนันผู้ใหญ่บ้านไม่มาก สมัชชาลุ่มน้ำมูนมี 29 รายและคาดว่าจะมีการแยกตัวออก
มาไม่น้อย ส่วนสมัชชาคนจนมี 37 ราย นอกจากนั้นยังมีที่เป็นสมาชิกของสมัชชาเกษตรกรราย
ย่อยอีสานอีก 5 ราย ขณะที่บ้านดอนงูเหลือมมีกลุ่มกำนันผู้ใหญ่บ้านไม่มาก และมีสมัชชาลุ่มน้ำ
มูนเพียง 2 ราย แต่มีสมัชชาคนจนถึง 53 ราย และที่สำคัญคือมีสมัชชาเกษตรกรรายย่อยอีสาน
ถึง 31 ราย อย่างไรก็ดี ความขัดแย้งในหมู่บ้านเหล่านี้ไม่รุนแรงเท่ากับกรณีบ้านฝั่งแม้จะมีการ
พุดจาเสียดสีหรือไม่คบหาเจรจากันอยู่บ้าง และเป็นที่น่าสังเกตว่าแม้จะมีความขัดแย้งใน
ประเด็นของกลุ่มเรียกร่องคำชดเชย แต่ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูนทุกรายต่างยืนยันเป็นเสียงเดียวกัน
ว่างานวัดงานบุญของชุมชนยังร่วมกันได้ หรือแม้แต่การคบหาพูดคุยก็ยังพอทำได้ในรายที่ไม่ขัด
แย้งกันรุนแรงนัก มีที่คุยกันไม่ได้อยู่เพียงเรื่องเดียวคือ “เรื่องเขื่อน”³⁰ น่าสนใจที่ชาวชุมชนเล่า
ว่าปัจจุบันทุกฝ่ายต่างคืนดีกันหมด เนื่องจากต่างหันมาเรียกร่องคำชดเชยเหมือนกัน ไม่มีฝ่าย
ใดคัดค้านอีกต่อไป ดังที่ว่า “ตอนนี้มีแต่เรียกร่องเอาเงิน ฮักกันคือเก่า เป็นพี่น้องเพื่อนบ้านคือ
เก่า” (อำนวยการ สหบุตร, สัมภาษณ์ 15 กรกฎาคม 2543) โดย “พวกค้านตอนแรกก็มาเข้าสจ.
ด้วย วันจ่ายเงินเขาก็ค้าน แต่เราไม่ถกกัน คือถกว่าหลงผิดไป ไม่รู้กฎหมาย ก็ไม่ว่ากัน แล้ว
ตอนนี้ถึงเปิดฝ่ายฯ ก็ไม่มีใครค้าน ไม่มีกลุ่มไหนค้านเลย มีแต่กลุ่มเสียประโยชน์ทั้งนั้น ไม่มีใคร

³⁰ ดังที่ว่า “ในตอนแรกบ้านฝั่งมี 2 กลุ่มชัดเจน คือสจ. กับกลุ่มผู้ใหญ่บ้าน เป็นพวกคัดค้านกับสนับสนุน
เรื่องเขื่อนคุยไม่ได้กับบางคน แต่ทำงานบุญ เทศน์มหาชาติยังทำร่วมกันได้” (กรกวี ศรีโสภา, สัมภาษณ์ 15
กรกฎาคม 2543)

ได้ประโยชน์จากฝ่ายฯ คืบคั้นกันหมดตั้งแต่ปีที่แล้ว ไม่มีการผิดใจกันเลย” (เหลียง ดิละบาล, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543) เหล่านี้เป็นต้น

4.3 โครงการฝ่ายราชไสลกับการละเมิดสิทธิชุมชน

4.3.1 ลักษณะและเงื่อนไขการละเมิดสิทธิการใช้ประโยชน์

โครงการฝ่ายราชไสลละเมิดสิทธิการใช้ประโยชน์บริเวณป่าทามของชุมชนลุ่มน้ำมูนในหลายลักษณะ ที่สำคัญได้แก่การละเมิดสิทธิในการทำกินและใช้ประโยชน์บริเวณป่าทาม เนื่องจากบริเวณดังกล่าวได้ถูกนำที่ฝ่ายฯ กักเก็บท่วมจนหมดสิ้น หรือถึงแม้บางบริเวณจะไม่ถูกท่วม แต่ก็ไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้เหมือนเก่าดังที่กล่าวโดยละเอียดแล้วข้างต้น โดยเงื่อนไขที่เอื้อหรือสร้างความชอบธรรมให้การละเมิดสิทธิชุมชนเช่นนี้สืบเนื่องมาจากความรู้/ความเข้าใจต่อป่าทามแม่น้ำมูลที่หน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องยึดถือเป็นสำคัญ กล่าวคือ ในความรับรู้ของหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรป่าและน้ำ ไม่มีคำว่า “ป่าบุ่งป่าทาม” รวมอยู่ด้วยแต่อย่างใด นับตั้งแต่กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานอันเป็นหน่วยงานดำเนินการก่อสร้างฝ่ายราชไสลที่ไม่เคยตระหนักถึงสิ่งนี้มาก่อน³¹ ขณะที่รายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมระบุถึงป่าบุ่งป่าทามในฐานะที่เป็น “ป่าละเมาะริมห้วย,” “ป่าริมน้ำขึ้นเป็นหย่อมๆ,” “ป่าเสื่อมโทรม” หรือว่า “ไม้เล็กที่ไม่มีคุณค่า” (เอเชียน เอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ และคณะ 2535: 2-66) เช่นเดียวกับในส่วนของกรมป่าไม้ที่แม้จะได้ขึ้นทะเบียนป่าทามไว้เป็นป่าสงวนฝั่งซ้ายแม่น้ำมูล แต่ก็อยู่ในฐานะที่เป็นป่าเสื่อมโทรม³² ไม่ได้เป็นป่าทามที่ยังประโยชน์ และแม้ต่อมาจะมีงานวิจัยเกี่ยวกับป่าบุ่งป่าทามออกมามากมาย บรรดานักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญด้านป่าไม้ก็ยังไม่ยอมรับผลการศึกษาที่ว่านี้ เนื่องจาก “ไม่เคยปรากฏคำว่าป่าบุ่งป่าทามมาก่อนในวงวิชาการด้านป่าไม้ไทย” (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ สัมภาษณ์ใน ศิริพร ศรีสินธุ์ไร 2542: 52) ขณะที่ในแง่แหล่งน้ำพื้นที่ป่าทามถูกจัดเป็นเพียงชั้นคุณภาพลุ่มน้ำชั้นที่ 5 จึงเป็นเหตุให้ถูกละเลยในการกำหนดนโยบาย

³¹ ดังคำกล่าวของรองอธิบดีกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานในงานสัมมนาแห่งหนึ่งที่ว่า “ผมไม่เคยรู้จักป่าทามมาก่อน แล้วก็ไม่ทราบด้วยว่าโครงการโขง-ชี-มูลจะกระทบพื้นที่นี้หรือไม่” (สมพงศ์ ฉันทวรภาพ อ้างใน สำราญ นิ่งสนิท 2537) ในทำนองเดียวกับหัวหน้าโครงการฝ่ายราชไสลที่กล่าวว่า “ตั้งแต่เริ่มก่อสร้างฝ่ายฯ จนเสร็จก็ไม่มีเรื่องอะไร กระทั่งถึงวันทำพิธีเปิดถึงได้มีชาวบ้านมาเรียกร้องเกี่ยวกับป่าบุ่งป่าทามอะไรของเขา ซึ่งเจ้าหน้าที่ก็ไม่เข้าใจว่ามันคืออะไร” (ประสิทธิ์ หวานเสร็จ สัมภาษณ์ใน ศิริพร ศรีสินธุ์ไร 2542: 65)

³² สาเหตุที่กรมป่าไม้ขึ้นทะเบียนป่าทามเป็นเพียงป่าเสื่อมโทรมส่วนหนึ่งอาจเข้าใจได้ในบริบทของสุนทรียทัศน์ของกรมป่าไม้ เพราะโดยลักษณะทางภูมิศาสตร์กายภาพพื้นที่ป่าทามไม่ได้แลดูกว้างใหญ่ไพศาลอลังการ ไม่มีต้นไม้ขึ้นหนาแน่นแลดูงดงามเหมือนป่าที่ถูกกำหนดเป็นเขตอุทยานแห่งชาติ อีกทั้งยังไม่มีสัตว์ป่าขนาดใหญ่หรือหายากใกล้จะสูญพันธุ์เหมือนป่าที่ถูกกำหนดเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ลักษณะเช่นนี้จึงไม่เข้าเกณฑ์ “ป่า” ที่จำเป็นต้องอนุรักษ์ตามสุนทรียทัศน์ของกรมป่าไม้ (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, บทวิจารณ์ส่วนตัว 3 พฤษภาคม 2544)

และการปฏิบัติ เพราะส่วนใหญ่จะให้ความสำคัญแต่กับชั้นคุณภาพลุ่มน้ำชั้นที่ 1 หรือ 2 เท่านั้น (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ 2539: 4:2-13 – 4:2-14 และต้นสนีย์ ชูแวว 2538: 8)

นอกจากเป็นเพราะไม่มีรายชื่ออยู่ในสารบบป่าไม้ไทยแล้ว การที่เจ้าหน้าที่และหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องไม่เห็นถึงการดำรงอยู่หรือความสำคัญของป่าทามยังสืบเนื่องมาจากการพิจารณาความสำคัญของป่าเฉพาะในด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก โดยเฉพาะในแง่ของเนื้อไม้ เพราะตั้งแต่ยุคของการสัมปทานการทำไม้เป็นเวลากว่า 100 ปีมาแล้ว ป่าเป็นคำที่ถูกจัดวางให้คู่กับคำว่าไม้มาโดยตลอด โดยมีฐานะเป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจผ่านทางไม้ที่ซื้อขายได้ (เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง 2533: 21) ซึ่งสอดคล้องกับความคิดเห็นของรายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมที่เมื่อกล่าวถึงผลกระทบต่อป่าก็ระบุว่าจะประกอบด้วย การสูญเสียพื้นที่ป่าไม้โดยรวมและป่าไม้แต่ละชนิด การสูญเสียความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรป่าไม้โดยเฉพาะที่เป็นไม้ใหญ่ และการสูญเสียมูลค่าไม้ทางเศรษฐกิจที่คำนวณเฉพาะไม้ใหญ่กับไม้ไผ่เท่านั้น (เอเชียนเอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ และคณะ 2535: 2-58 – 2-59) น่าสนใจที่ “ข้อเสนอแนะและมาตรการลดผลกระทบต่อทรัพยากรป่าไม้” นอกจากจะ “ควรทำการตัดฟันและนำไม้ใหญ่ที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจออกให้หมด เพื่อเป็นการนำทรัพยากรป่าไม้ที่จำเป็นต้องถูกทำลายมาใช้ประโยชน์ให้มากที่สุด” แล้วยังแนะนำด้วยว่า “ไม้เล็กที่ไม่มีคุณค่าและไม้ล้มลุก (ป่าทาม, ผู้เขียน) นั้นควรจะแผ้วถางและเผาทำลายให้มากที่สุดก่อนที่จะทำการเก็บกักน้ำ” (เฟิงอ้าง: 2-66) ซึ่งด้วยความที่พิจารณาคูณค่าหรือว่าประโยชน์ของป่าเฉพาะแต่ในแง่เศรษฐกิจที่คับแคบเช่นนี้เอง ผลการศึกษาเบื้องต้น (desk study) โครงการโขง-ชี-มูลจึงระบุว่าโครงการฯ มี “ความเป็นไปได้ทางวิศวกรรมศาสตร์และเศรษฐศาสตร์” และมองไม่เห็นคุณค่า/ประโยชน์ของป่าทามทั้งในเชิงนิเวศวิทยาและที่มีต่อชุมชนลุ่มน้ำมูลโดยรอบแต่ประการใด

นอกจากนี้ ความหมายของคำว่า “การใช้ประโยชน์” ระหว่างชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลกับเจ้าหน้าที่/หน่วยงานรัฐ โดยเฉพาะกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานยังต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ³³ ดังจะเห็นได้จากการประชุมคณะกรรมการชุดต่างๆ หลังจากที่คณะรัฐมนตรีมีมติให้จ่ายค่าชดเชยให้กับราษฎรเมื่อวันที่ 22 เมษายน 2539 แล้ว เป็นต้นว่าเมื่อคราวประชุมระดับจังหวัดครั้งที่ 2 (กันยายน 2539) มีการเสนอให้ตีความคำว่า “ครอบครองและทำประโยชน์” โดยกรมพัฒนาฯ

³³ น่าสนใจที่ไม่เพียงแต่กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานเท่านั้นที่มีความเห็นเรื่องการใช้ประโยชน์ต่างจากชาวชุมชน หากแต่ผู้นำทางการเมืองเช่นกำนันผู้ใหญ่บ้านส่วนใหญ่ก็เห็นต่างจากชาวชุมชนที่ได้รับผลกระทบเช่นกัน ดังเมื่อคราวประชุมคณะกรรมการระดับอำเภอ ที่ อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ บรรดากำนันผู้ใหญ่บ้านเขต ต.ดอนแรด ต่างลุกขึ้นเสนอผลการสำรวจว่าไม่พบร่องรอยการทำกินของราษฎรในพื้นที่ป่าทามกันอย่างพร้อมเพรียง โดยมีปลัดและนายอำเภอเป็นผู้สนับสนุน ดังที่ว่า “สภาพพื้นที่เป็นป่าหนาแน่น เป็นร่องลึก...สภาพการทำมาหากินเป็นหนอง และไม่มีร่องรอยการทำกิน” และ “ในการตรวจสอบไม่สามารถพวยเรือเข้าไปได้เพราะมีสภาพเป็นเกาะ ในหมู่ที่ 7 มีสภาพเป็นร่องน้ำลึก ไม่มีร่องรอยทำกิน” เป็นต้น (คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูล 2541: 32)

เห็นว่าการทำประโยชน์หมายถึง “เจ้าของพื้นที่ต้องกระทำการให้เกิดผลผลิต” พร้อมกับเสนอให้ใช้แผนที่ภาพถ่ายทางอากาศเป็นเครื่องพิสูจน์ ทว่าฝ่ายตัวแทนชาวชุมชนไม่เห็นด้วยเพราะนอกจากจะไม่อยู่ในขั้นตอนการสอบสวนสิทธิตามที่ตกลงกันไว้แล้ว การแปลแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศยังไม่สามารถบอกวิธีทำกินในป่าตามวัฒนธรรมชาวชุมชนได้ เช่นการทำนาในพื้นที่ลุ่มต่ำเมื่อหมดหน้านาจะปรากฏภาพเป็นหนองน้ำ อีกทั้งนาส่วนใหญ่จะไม่มีคันนา อันเป็นเงื่อนไขสำคัญเพียงประการเดียวที่กรมพัฒนาฯ จะยอมรับว่ามีการใช้ประโยชน์จริง ส่วนในพื้นที่สูงที่ใช้ปลูกข้าวไร่และทำไร่หมุนเวียนเมื่อพ้นฤดูการผลิตพืชป่าตามจะฟื้นตัวอย่างรวดเร็ว ไม่สามารถอ่านได้จากแผนที่ ขณะที่สมมติฐานทั่วไปรวมทั้งของกรมพัฒนาฯ ที่ดินที่ทำประโยชน์หมายถึงพื้นที่ที่ถูกแผ้วถางจนเตียนและมองเห็นคันนาได้เท่านั้น นอกจากนั้น “การทำประโยชน์” ในความหมายของชาวชุมชนยังหมายถึง “การทำนา ทำสวน ทำไร่ การเลี้ยงสัตว์ และการรักษาพื้นที่ไว้เพื่อเก็บผักหักฟืนตามจารีตประเพณีการครองชีพของท้องถิ่น” ซึ่งแม้คณะกรรมการกลางฯ ฝ่ายชาวชุมชน และราชการส่วนอื่นจะเห็นพ้องต้องกัน แต่กรมพัฒนาฯ กลับไม่ยอมรับ โดยเสนอให้รัฐมนตรีเป็นผู้ชี้ขาด (ดู คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าตามแม่ น้ำมูล 2541: 30-4) ยิ่งไปกว่านี้ เมื่อคราวประชุมคณะกรรมการกลางวันที่ 25 ตุลาคม 2539 กรมพัฒนาฯ ระบุว่าพื้นที่ร่องเรียนที่ผ่านการตรวจสอบจากภาพถ่ายทางอากาศมีเพียง 1,137-0-50 ไร่จากเดิม 2,590-3-36 ไร่ โดยให้เหตุผลที่ตัดพื้นที่ที่บางส่วนออกว่าเป็นเพราะในแผนที่ปรากฏเป็นหนอง กุด และป่า ไม่ได้มีลักษณะเป็นที่ทำกินแต่อย่างใด (โสภณ ศรีวิชัย อ้างใน คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าตามแม่ น้ำมูล 2541: 30-1) เหล่านี้เป็นต้น

อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าสังเกตว่าขณะที่เจ้าหน้าที่/หน่วยงานรัฐฝ่ายที่ดำเนินการสร้างฝ่ายราษฎรไต่ลัด/อิงความรู้เชิงวิชาการเช่นเศรษฐศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ ตลอดจนวรรณศาสตร์และภูมิศาสตร์ข้างต้นเป็นหลัก อันเป็นเหตุให้การละเมิดสิทธิการใช้ประโยชน์ของชุมชนลุ่มน้ำมูนเป็นไปได้ แต่ระยะต่อมาก็มีการเสนอความรู้เชิงวิชาการอีกสาขาขึ้นมาขัดแย้งกันโดยนักวิชาการและหน่วยงานรัฐอีกกลุ่ม กล่าวคือ ได้มีการเสนอว่าป่าตามมีความสำคัญต่อระบบนิเวศลุ่มน้ำเป็นอย่างยิ่ง นับตั้งแต่การทำหน้าที่อำนวยความสะดวกสู่ชั้นน้ำใต้ดิน การอำนวยความสะดวกจากชั้นน้ำใต้ดินขึ้นสู่ผิวดิน การป้องกันน้ำท่วมเฉียบพลัน การรักษาชายฝั่งและป้องกันการชะล้างพังทลายของดิน การกักเก็บตะกอนและสารพิษ การกักเก็บและให้ธาตุอาหาร การรักษาสมดุลย์ของภูมิอากาศ รวมทั้งการเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ เป็นต้น (ตันสนีย์ ชูแวว 2538: 4 และดูประสิทธิ์ คุณรัตน์ 2539: 4:2-9 – 4:2-10 ประกอบ) ขณะเดียวกันป่าบุงป่าตามก็เริ่มได้รับความสนใจและเป็นที่พูดถึง/เขียนถึงทั้งในแวดวงวิชาการ สื่อมวลชน หรือกระทั่งหน่วยงานของรัฐมากขึ้น เริ่มมีการศึกษาวิจัยป่าบุงป่าตามมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นในเชิงความหลากหลายทางชีวภาพหรือวิถีชีวิตชุมชนที่ถูกพันพัวป่าตาม เช่นงานวิจัยของศูนย์ศึกษาวนศาสตร์ชุมชนภาคพื้นเอเชียแปซิฟิก (RECOTFC) โดยเฉพาะการศึกษาสภาพแวดล้อมและการใช้ประโยชน์ของป่าบุงป่าตามบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลาง (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ 2534) ที่ “ได้ขยายพื้นที่ทางวาทกรรมให้กับคำว่าป่าโดยมีป่าบุงป่าตามเป็นป่าอีกลักษณะหนึ่ง คำว่าป่าบุงป่าตามได้เข้าไปอยู่ใน

แวดวงวิชาการ" (ศิริพร ศรีสินธุ์ไร 2542: 51) และนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2536 เป็นต้นมาก็ได้มีการจัดสัมมนาเกี่ยวกับป่าบุงป่าทามอยู่หลายครั้ง เป็นต้นว่า "การสัมมนาสิ่งแวดล้อม 36 เรื่องป่าทามกับวิถีชีวิตชุมชน," "การสัมมนาเรื่องป่าบุงป่าทาม: พื้นที่ชุ่มน้ำอีสาน" ในปี พ.ศ. 2538 รวมทั้ง "การสัมมนาเรื่องแนวทางการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าทาม" ในปี พ.ศ. 2539 เป็นอาทิ ซึ่งความเคลื่อนไหวทางวิชาการและสังคมเช่นที่ว่่านี้เกิดขึ้นควบคู่/ภายใต้กระแสความตื่นตัวในเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพ (biological diversity, biodiversity) ทั้งในระดับโลกและระดับประเทศ นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2535 เป็นต้นมา โดยแนวความคิดดังกล่าวเน้นองค์ประกอบหลัก 3 ส่วน คือ ความหลากหลายของชนิด ความหลากหลายทางพันธุกรรม และความหลากหลายทางนิเวศวิทยา (วิสุทธิ ไบไม้ 2536: 35) ส่งผลให้ป่าบุงป่าทามกลายเป็นระบบนิเวศบริเวณรอยต่อระหว่างน้ำกับบกซึ่งถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งทางนิเวศวิทยาเพราะมีความหลากหลายทางชีวภาพสูงมาก ไม่ว่าจะเป็นในเชิงชนิด พันธุกรรม หรือว่านิเวศวิทยา (ศิริพร ศรีสินธุ์ไร 2542: 54-5)

ที่น่าสนใจก็คือหน่วยงานของรัฐเช่นสำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม และกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม ที่สังกัดกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม เช่นเดียวกับกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานที่ดำเนินการก่อสร้างฝ่ายราษฎร์ไศล นอกจากจะเป็นผู้จัดหรือร่วมประชุมสัมมนาเกี่ยวกับป่าบุงป่าทามข้างต้นนี้แล้ว ยังสนับสนุนทุนการวิจัยให้นักวิชาการศึกษาป่าบุงป่าทามเป็นการเฉพาะอีกด้วย โดยเมื่อปี พ.ศ. 2538 สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อมได้จัดสรรงบประมาณในการศึกษาความสำคัญของป่าทามในฐานะที่เป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางชีวภาพสูงมาก โดยมอบหมายให้คณะนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยขอนแก่นศึกษาวิจัยภายใต้โครงการวิจัยชื่อ โครงการจัดทำแผนการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความจำเป้นเร่งด่วนป่าทามราษฎร์ไศล จังหวัดศรีสะเกษ (2540) เพื่อนำผลการศึกษาที่ได้ไปผลักดันกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ให้ประกาศพื้นที่ป่าทามเป็นพื้นที่ที่ยังมีความอุดมสมบูรณ์หรือเป็นพื้นที่คุ้มครองสิ่งแวดล้อม (ทัศนีย์ ฉันทาติลก, ผู้อำนวยการสำนักงานสิ่งแวดล้อมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อ้างใน ศิริพร ศรีสินธุ์ไร 2542: 55) และต่อมาในปี พ.ศ. 2540 สำนักงานนโยบายแผนและสิ่งแวดล้อมได้ประกาศให้ป่าบุงป่าทามเป็นพื้นที่คุ้มครองสิ่งแวดล้อม และกำหนดให้การศึกษาผลกระทบต่อป่าทามเป็นหัวข้อหนึ่งในการทำรายงานประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้วย³⁴ (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ สัมภาษณ์ใน ศิริพร ศรีสินธุ์ไร 2542: 55) พร้อมกันนี้ยังได้ร่วมกับคณะกรรมการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอีสาน ซึ่งอยู่ภายใต้คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชนภาคอีสาน ทำการศึกษารวบรวมแนวทางการจัดการ

³⁴ โดยกำหนดว่าการศึกษาผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมของโครงการที่จะพัฒนาในลุ่มน้ำนั้นจะต้องทำการศึกษาในหัวข้อต่อไปนี้ คือ 1. ผลกระทบต่อคุณภาพลุ่มน้ำ 2. ผลกระทบต่อดินเค็ม 3. ผลกระทบต่อการใช้อยู่อาศัยจากพื้นที่ทาม 4. ผลกระทบต่อคุณภาพน้ำผิวดิน 5. ผลกระทบต่อด้านประมง และ 6. ผลกระทบด้านสาธารณสุข/โภชนาการ (สถาบันแหล่งน้ำและสิ่งแวดล้อม 2537: 3-7)

ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยได้จัดทำเป็นหนังสือชุด 4 เล่มประกอบด้วย ป่าบุ่งป่าทาม, ป่าชุมชนอีสาน, วนเกษตร: เกษตรกรรมยั่งยืนในอีสาน และการประมงพื้นบ้านอีสาน (สุวัจน์ สงวนวงศ์ มปป.: คำนำ) เพราะเหตุนี้ ลำพังแต่ “ความรู้เชิงวิชาการ” หรือ “ความรู้เชิงวิทยาศาสตร์” ประการเดียวจึงไม่ใช่ปัจจัยชี้ขาดสำหรับการละเมิดสิทธิชุมชนกรณีฝายราษีไศล หากแต่เป็นความสัมพันธ์ด้านต่าง ๆ ในสังคมไทยที่ทั้งคัดสรรความรู้เหล่านี้และเอื้ออำนวยให้การละเมิดเกิดขึ้นโดยง่าย ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

ทั้งนี้ การละเมิดสิทธิการใช้ประโยชน์บริเวณป่าทามของชุมชนลุ่มน้ำมูลในชั้นต้นนอกจากจะเป็นไปได้โดยการอาศัยความรู้ทางเศรษฐศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ รวมถึงวนศาสตร์และภูมิศาสตร์ดังกล่าวแล้ว ที่สำคัญอีกประการคือการอ้างผลประโยชน์ส่วนรวม โดยอ้างว่าความสูญเสียของชุมชนจากการดำเนินโครงการขนาดใหญ่เช่นฝายราษีไศลนั้นน้อยมากเมื่อเทียบกับประโยชน์ที่จะได้รับภายหลังหรือที่ประชาชนส่วนรวมจะได้รับ ฉะนั้น คนจำนวนน้อยเหล่านี้พึง/จำเป็นต้องเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ซึ่งข้ออ้างทำนองนี้ปรากฏตั้งแต่แถลงการณ์ของคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติซึ่งมีอำนาจหน้าที่ในการกำหนด/ตัดสินใจนโยบายการพัฒนาประเทศ ดังที่ว่า “การสร้างเขื่อนแม้จะยอมรับว่าได้ทำให้สิ่งแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป แต่ก็เป็นสิ่งจำเป็นเพื่อความเป็นอยู่ของประชาชนและประเทศชาติโดยส่วนรวม” (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2534: 13) เช่นเดียวกับเอกสารโครงการฝายราษีไศลและโครงการโขง-ชี-มูลที่ชี้ให้เห็นประโยชน์ของโครงการฯ ในแง่ต่างๆ อย่างหลากหลายและเอนกอนันต์ และมักจะได้รับการขานรับจากเจ้าหน้าที่รัฐในพื้นที่ นับตั้งแต่ผู้ว่าราชการจังหวัด³⁵ นายอำเภอ รวมทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน³⁶

อย่างไรก็ดี “ผลประโยชน์ส่วนรวม” ของฝายราษีไศลและโครงการโขง-ชี-มูลมีข้อจำกัดและน่าสงสัยอยู่มาก เพราะนอกจากที่ได้กล่าวข้างแล้วก่อนหน้านี้ พื้นที่ชลประทานจำนวน 4.98 ล้านไร่ของโครงการโขง-ชี-มูลคำนวณขึ้นจาก “ศักยภาพทางเทคนิค” เพียงโดดๆ หากนำตัวแปรอื่นมาร่วมพิจารณาด้วย ไม่ว่าจะเป็นปริมาณน้ำท่าในแม่น้ำโขง ความขัดแย้งระหว่างประเทศ การสูญเสียจากการระเหยและการรั่วซึมระหว่างเดินทางข้ามลุ่มน้ำ หรือว่าการสูญเสียน้ำระหว่างการส่งน้ำและการระเหย งานศึกษาบางชิ้นพบว่าพื้นที่ดังกล่าวจะเหลือเพียง 149,110

³⁵ ดังที่ว่า “ผมยอมรับว่าต้องสูญเสียพื้นที่ป่าทามบางส่วน แต่ความสูญเสียเหล่านั้นน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับผลประโยชน์ที่จะตามมาจากฝายราษีไศล...ฝายราษีไศลทำให้เศรษฐกิจของจังหวัดและของประชาชนดีขึ้นกว่าเดิมมาก...และสามารถนำเงินรายได้ดังกล่าวมาใช้พัฒนาจังหวัดโดยไม่ต้องรอนงบประมาณจากส่วนกลางที่จะนำมาใช้ในการพัฒนาจังหวัดให้ดีขึ้น” (จิโรจน์ โชติพันธ์ อ่างใน กรุงเทพมหานคร, 11 กรกฎาคม 2537)

³⁶ ดังคำกล่าวของกำนัน ต.หนองแค อ.ราษีไศล ที่ว่า “ความเดือดร้อนของแต่ละคนไม่เท่ากัน แต่คนที่เดือดร้อนก็ไม่ถึงกับไม่มีที่ทำกิน อย่างบ้านดงแดงอ้างเหตุผลที่เกินเลยไปหน่อย คือไม่มีที่ทำกินเลยต้องหากินกับป่าทามอย่างเดียว อยากเข้าไปหากินหาเห็ดเหมือนเดิม และไม่คิดเห็นประโยชน์ที่ชาวบ้านส่วนอื่นเขาต้องการใช้น้ำเหมือนกัน” (ประดิษฐ์ นรสาร อ่างใน ผู้จัดการ, 30 มกราคม 2538)

ไร่นั้นนั้น ยิ่งประกอบกับสถานีสูบน้ำหลายแห่งยังไม่ได้สูบน้ำขึ้นไปใช้เพราะปัญหาน้ำเค็มในฤดูแล้ง และการที่ชาวชุมชนต้องเสียเงินในการสูบน้ำขึ้นไปใช้ ศักยภาพด้านการชลประทานของโครงการฯ จึงมีจำกัดมาก (คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชนภาคอีสาน และคณะ 2540: 2-4) ส่วนฝ่ายราชินีไศลนั้นแม้เอกสารโครงการฯ ระบุพื้นที่ชลประทานไว้ 34,000 ไร่ แต่งานศึกษาที่ผ่านมาระบุว่าศักยภาพของการชลประทานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือใช้ประโยชน์ได้จริงเพียงร้อยละ 30 ฉะนั้น จึงอาจเหลือพื้นที่ชลประทานเพียง 10,200 ไร่ โดยที่ผ่านมาใช้งบประมาณในการก่อสร้างฝ่ายฯ ประมาณ 1,300 ล้านบาท คิดเป็นต้นทุนในการจัดหาพื้นที่ชลประทานประมาณไร่ละ 127,450 บาท (กลุ่มศึกษาปัญหาสิ่งแวดล้อมลุ่มน้ำมูล มปป.) ไม่นับรวมค่าชดเชยที่จะต้องจ่ายเพิ่มอีกเป็นจำนวนมาก เพราะเหตุนี้ ประโยชน์ที่ได้รับจากโครงการฝ่ายราชินีไศลจึงน้อยมากเมื่อเทียบกับ “ราคา” ต่างๆ ที่จ่ายไป หรือแม้แต่ในเชิง “เศรษฐศาสตร์” ก็ไม่มีความคุ้มค่าแต่ประการใด

4.3.2 ลักษณะและเงื่อนไขการละเมิดสิทธิการครอบครอง

ถึงแม้ชุมชนลุ่มน้ำมูลจะมีแบบแผนการถือครองและใช้ประโยชน์พื้นที่บริเวณป่าทามที่ค่อนข้างจะสลับซับซ้อนและเป็นที่ยอมรับกันภายในชุมชนรวมทั้งบุคคลภายนอกที่เข้ามาใช้ประโยชน์ดังที่กล่าวในบทที่ 2 แต่สิทธิในการครอบครองที่วุ่นวายไม่ได้มีการรับรองโดยกฎหมายแต่อย่างใด ที่ผ่านมาชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลจำนวนไม่น้อยพยายามที่จะขอเอกสารสิทธิ์ตามกฎหมายจากทางราชการแต่ถูกปฏิเสธ โดยเจ้าหน้าที่อ้างว่าเป็นเพราะเป็นที่น้ำท่วมถึง ดังที่ว่า “พ่อเคยไปขอเอกสารสิทธิ์อำเภอ แต่เขาไม่ให้ ว่าเป็นที่น้ำท่วมถึง แต่ว่าก่อนสร้างฝ่ายฯ น้ำมูลจะไหลท่วมแบบปกติ น้ำหลากจะไม่เสียหายเพราะเก็บเกี่ยวเสร็จแล้ว” (ลี มะลิงาม, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543) ขณะที่บางรายเคยขอให้ผู้ใหญ่บ้านไปขอเอกสารสิทธิ์ให้แต่ก็ถูกปฏิเสธด้วยเหตุผลเดียวกัน ดังที่ว่า “ที่ในทามไม่มีเอกสารสิทธิ์เลย เคยคิดว่าจะขอ เคยเรียกร้องให้ผู้ใหญ่บ้านกำนันไปขอให้ แต่เขาว่าเป็นที่น้ำท่วม ไม่สามารถไปขอเอกสารสิทธิ์ได้ ที่ขอไม่ได้ต้องการจะซื้อขาย แต่อยากจะได้กรรมสิทธิ์ตามกฎหมาย เพราะว่าทำมาหากินครอบครองมาตั้งแต่สมัยปู่ย่าตาทวด” (ไพฑูรย์ โททอง, สัมภาษณ์ 19 กรกฎาคม 2543) ไม่นับรวมอีกหลายรายที่ไม่กล้าไปขอเอกสารสิทธิ์เพียงเพราะกลัวว่าจะถูกขับไล่ออกจากพื้นที่ จึงได้แต่ทำกินเรื่อยมา ดังที่ว่า “คือเป็นป่าสงวน เป็นป่าทำเล ทำมาแต่พ่อแม่แต่ไม่เคยได้เอกสาร ไม่เคยคิดไปขอเอกสารสิทธิ์เพราะทำกินมาเรื่อยๆ แล้วเขาว่าที่อยู่เป็นป่าทาม เขาไม่ให้ คือถ้าไปขอกลัวว่าเขาจะไล่ออกจากที่ เลยหากินทำกินไปเรื่อยๆ” (เพิ่มแก้ว เอกฉัตร, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543) เพราะเหตุนี้ การศึกษาชุมชนป่าทามรัตนบุรี-ราชินีไศล (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ 2540 ข: 25-7) จึงพบว่าครอบครองกลุ่มตัวอย่างถึงร้อยละ 66.2 ไม่มีเอกสารสิทธิ์ใดๆ มีเพียงร้อยละ 18.7 เท่านั้นที่มีเอกสารสิทธิ์ที่ทางราชการรับรอง ประกอบด้วย นส.3 ก. สด.1 และ สปก. ส่วนที่เหลือประมาณร้อยละ 6.2 มีเพียง ภบ.5 หรือ ภบ.6 ที่แสดงการเสียภาษีในที่ดินทำกินเท่านั้น นอกนั้นไม่ทราบว่ามีเอกสารสิทธิ์ใดๆ หรือไม่

และด้วยความที่พื้นที่ส่วนใหญ่บริเวณทุ่งทามไม่มีเอกสารสิทธิ์หรือตามกฎหมายมีฐานะเป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์³⁷ จึงเป็นเหตุให้การละเมิดสิทธิการครอบครองพื้นที่บริเวณนี้ของชุมชนลุ่มน้ำมูลเกิดขึ้นได้โดยง่ายและเป็นไปอย่าง “ถูกกฎหมาย” ดังที่ก่อนสร้างฝายราษีไศล กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานได้ตรวจสอบกรรมสิทธิ์พื้นที่บริเวณชายตลิ่งและเขตทุ่งทามแต่ไม่พบว่าเป็นกรรมสิทธิ์ของผู้ใด รวมทั้งไม่พบ “ทรัพย์สินถาวรของราษฎร” แต่อย่างใด เข้าใจว่าเป็นที่สาธารณะประโยชน์ที่ประชาชนใช้ร่วมกัน จึงเสนอขอใช้พื้นที่ดังกล่าวจากสภาตำบลที่เกี่ยวข้อง ซึ่งสภาตำบลมีมติให้ใช้พื้นที่ดังกล่าวได้ การดำเนินการก่อสร้างจึงเริ่มขึ้นแต่นั้นมาเป็นเหตุให้แม้ว่าช่วงการก่อสร้างโครงการฯ จะสร้างความเสียหายให้กับที่นาและผลผลิตของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลอย่างมาก และชาวชุมชนต่างก็พยายามคัดค้านห้ามปราม แต่ไม่เป็นผล เพราะผู้ดำเนินการก่อสร้างอ้างว่าเป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์ที่ได้รับอนุญาตจากสภาตำบลแล้ว หรือหากเป็นพื้นที่กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลจริงก็ให้นำเอกสารสิทธิ์มายืนยัน ดังที่ชาวบ้านดอนงูเหลือมรายหนึ่งเล่าว่า “ตอนสร้างเขาไถเขาหมด กำลังเกี่ยวข้าวก็ไถ กำหนดเป็นคนนำมา พาหัวหน้าเขา ผู้ใหญ่บ้านพาพวกนั้นมาไถ ว่าอย่าไถนาข้อยเขาก็บัง เพินว่าจะเอาน้ำมาให้ ว่าที่เราเสียที่นาไปจะหาที่นาใหม่ให้ ห้ามก็บัง ถามหาเอกสารสิทธิ์ เราว่าปมี้ เฮ็ดอยู่เฮ็ดกินมาแต่ได้ มีแต่สิทธิครอบครอง ปมิดอกเอกสารสิทธิ์ นายเขาบ่ให้ เพินบ่บัง” (อำนวย สีบุตร, สัมภาษณ์ 15 กรกฎาคม 2543) เป็นอาทิ

ทั้งนี้ การละเมิด/ไม่ยอมรับสิทธิครอบครองตามประเพณีของชุมชนปรากฏอย่างชัดเจนกรณีที่กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานปฏิเสธที่จะจ่ายค่าชดเชยให้กับชาวชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากโครงการฝายราษีไศล โดยอ้างว่า “ราษฎรเรียกร้องที่จะรับค่าทดแทนที่ดินเดิมพื้นที่ครอบครองทั้งๆ ที่เป็นที่ดินสาธารณะประโยชน์น้ำท่วมถึง โดยหลักการแล้วเป็นที่ดินที่ไม่มีราคาซื้อขายและไม่สามารถนำมาออกเอกสารสิทธิ์เพื่อจำหน่ายจ่ายโอนได้เช่นที่ดินทั่วไป...การเรียกร้องดังกล่าวจึงเป็นการเรียกร้องเกินกว่าสิทธิที่พึงจะได้รับ...ฉะนั้นในส่วนนี้จะไม่มีการจ่ายค่าทดแทนให้” (หนังสือที่ วว.0100/15299 ลงวันที่ 28 ตุลาคม 2539) แม้คณะรัฐมนตรีจะมีมติเมื่อวันที่ 22 เมษายน 2539 ให้จ่ายค่าชดเชยในที่ดินทำกินทุกประเภททั้งที่มีเอกสารสิทธิ์และไม่มีเอกสารสิทธิ์ตามข้อเรียกร้องของสมัชชาคนจนแล้วก็ตาม น่าสนใจที่การไม่ยอมรับในสิทธิครอบครองของชุมชนดังกล่าวยังปรากฏในกลุ่มบุคคลต่างๆ เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่รัฐนับตั้งแต่หัวหน้าโครงการฝายราษีไศล ที่ว่า “คนเหล่านี้บุกรุกที่สาธารณะประโยชน์ ทำไม่ยอมให้คนกลุ่มเดียวเป็นเจ้าของ คนที่ได้ประโยชน์ซึ่งเขาถูกกฎหมายก็มี เราจะให้คนกลุ่มน้อยที่เสีย

³⁷ ดังข้อคิดเห็นของนักกฎหมายที่ว่า “ป่าทุ่งป่าทามคืออะไร ตามกฎหมายระบุว่าที่ดินประกอบด้วยภูเขา แผ่นดิน แม่น้ำ ลำธาร ทะเลสาบ เพราะฉะนั้นแม่น้ำมูลก็เป็นพื้นที่ดินตามกฎหมายที่ดิน น้ำมูลคือดินที่เราใช้ประโยชน์ร่วมกัน ตามกฎหมายระบุว่าที่สาธารณะประโยชน์ใช้ร่วมกัน ไม่มีการวัดเขต เวลานั้นน้ำมูลลดเราลงไปปลูกยาสูบ ปลูกผัก นั้นแสดงว่าเราทำกินในที่สาธารณะ นาทามเวลาน้ำท่วมและเวลาน้ำลดเราก็ปลูกผักได้ นั้นแสดงว่าเราใช้ที่สาธารณะประโยชน์ทำกิน” (สุพรรณ สาคร สัมภาษณ์ใน วราลักษณ์ อิทธิพลโอฬาร 2538-2539: 38)

ประโยชน์มาใช้กฎหมายอยู่เหนือกฎหมายหรือ” (ประสิทธิ์ หวานเสร็จ อ้างใน สยามโพสต์, 15 ตุลาคม 2536) เช่นเดียวกับผู้ว่าราชการจังหวัดราชบุรีที่กล่าวว่า “ความจริงการเอาสิ่งแวดล้อมมาอ้างเพื่อให้หน้าหนักการต่อต้านดีขึ้น หากเอาเรื่องที่ดินพวกนี้ก็มีผลเพราะบุกรุกที่สาธารณะประโยชน์” (จิโรจน์ โชติพันธุ์ อ้างใน มติชน, 24 พฤษภาคม 2537) รวมถึงกลุ่มพลังต่างๆ ดังใบปลิวลงนาม “กลุ่มนักกฎหมายด้านการอนุรักษ์” ที่แจกบริเวณที่ว่าการอำเภอรายราชบุรีเมื่อวันที่ 22 กรกฎาคม 2538 ที่มีเนื้อความโจมตีข้อเรียกร้องของชาวชุมชนพร้อมกับกล่าวหาว่าเป็น “พวกบุกรุกที่หลวง ไม่ถูกจับกุมก็บุญแล้ว” เหล่านี้เป็นต้น

นอกจากนี้ การไม่ยอมรับสิทธิครอบครองตามประเพณีของชุมชนยังปรากฏในการประชุมคณะกรรมการแก้ไขปัญหาฝายรายราชบุรีชุดและวาระต่างๆ อยู่บ่อยครั้ง เป็นต้นว่าการประชุมระดับจังหวัดครั้งที่ 2 (กันยายน 2539) ที่ความหมายของคำว่า “ครอบครองและทำประโยชน์” เป็นที่ถกเถียงกันอย่างมากระหว่างชาวชุมชนให้มีความหมายว่าสิทธิครอบครองเกิดจากการบุกเบิกเข้าไปทำประโยชน์ในพื้นที่หนึ่งๆ เป็นสำคัญ นอกจากนี้ การสอบสวน/พิสูจน์สิทธิดังกล่าวยังมีความขัดแย้งในแง่ของวิธีการ เนื่องจากกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานต้องการให้พิสูจน์ด้วยการรังวัดแปลงที่ดิน แต่ที่ประชุมไม่เห็นด้วย โดยเจ้าพนักงานที่ดินจังหวัดเห็นว่าทำไม่ได้เพราะน้ำท่วม และแม้จะปล่อยให้แห้งก็ไม่สามารถทำได้ ต่อมากรมพัฒนาฯ ได้เสนอการสอบสวน/พิสูจน์สิทธิด้วยวิธีการดังกล่าวในที่ประชุมคณะกรรมการอีกหลายชุดและหลายวาระ แต่ก็ตกไปด้วยเหตุผลเดียวกัน และแม้จะมีการจ่ายค่าชดเชยรอบแรกเสร็จสิ้นไปแล้ว กรมพัฒนาฯ ก็ยังพยายามรื้อฟื้นการสอบสวน/พิสูจน์สิทธิด้วยการรังวัดที่ดินเรื่อยมา

4.3.3 ลักษณะและเงื่อนไขการละเมิดสิทธิการรับรู้และการมีส่วนร่วม

โครงการฝายรายราชบุรีได้ละเมิดสิทธิในการรับรู้และการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นอย่างมาก เนื่องจากชุมชนท้องถิ่นส่วนใหญ่ไม่เพียงแต่จะไม่ได้รับทราบข้อมูลเกี่ยวกับโครงการฯ โดยตรง หากแม้แต่ข้อมูลบางส่วนได้รับยังคงคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงอีกด้วย กล่าวคือ กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานหรือสำนักงานพลังงานแห่งชาติขณะนั้นได้ชี้แจงพร้อมแจกเอกสาร “โครงการฝายรายราชบุรี” (ลงวันที่ 2 กรกฎาคม 2532) ระบุว่าฝายรายราชบุรีเป็นฝายยาง ความสูง 4.5 เมตร กักเก็บน้ำที่ระดับตลิ่งแม่น้ำมูลหรือที่ระดับ 114.5 ม.รทก. มีความสามารถในการกักเก็บน้ำ 31.8 ล้านลบ.ม. ระยะทางในการกักเก็บน้ำตามลำน้ำมูล 52 กม. และลำน้ำสาขา คือ ลำน้ำเสียว 27.5 กม. ห้วยทับทัน 30.8 กม. เป็นต้น ซึ่งแม้จะถูกซักถามถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นไม่น้อย ทว่า “เขว่าไม่มี จะกักแค่ริมตลิ่ง จะระบายน้ำไปตามท้องไร่ นา ฝายยางเวลาน้ำมาเยอะจะล้นไปเลย ไม่ท่วมนา” (บุญมา ลำโพน, สัมภาษณ์ 17 กรกฎาคม 2543) ฉะนั้น ต่อมา “ผู้ใหญ่บ้านก็ไปประชุมให้ชาวบ้านได้รับทราบ เราตีเกราะเรียกชาวบ้านมาประชุมว่ามีโครงการตีเข้ามาในเขตน้ำมูล เราจะได้ทำนา 2 หน เป็นฝายยางน้ำล้น ไม่เสียหายที่นาใครทั้งสิ้น แล้วมีการล่าลายเซ็นแสดงความยินยอมสมัครใจ แล้วเขาจะมาเอาไป” (เพ็งอ้าง) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “ผู้ใหญ่บ้านก็นำเขาประกาศให้ชาวบ้านฟัง เขาบอกว่าจะสร้างฝายยาง แล้วผู้ใหญ่บ้านล่า

รายชื่อชาวบ้านว่าเป็นการยินยอม เราก็ยินยอมเพราะเขาบอกว่าจะสร้างฝายยางน้ำล้นระดับน้ำริมตลิ่ง ผู้ใหญ่บ้านพาไปดูที่ อ.สะตึก เหมารถไปดู ก็มาเล่าให้ฟังว่าจะดี คล้ายๆ ว่าเขาจัดคนไปดู มีการกรมการหมู่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านเขามาขยายความ ชาวบ้านเชื่อ" (กรกวิ ศรีโสภะ, สัมภาษณ์ 15 กรกฎาคม 2543) ซึ่งเมื่อทราบข่าวเช่นนี้ชาวชุมชนส่วนใหญ่จึงเห็นด้วย เพราะ "เขาว่าควบคุมระดับน้ำได้ หากอยากได้น้อยก็ปล่อยน้อย ดีใจกันยกใหญ่ว่าจะได้ทำนาปีละ 2 ครั้ง" (เหลียง ดิละบาล, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543) เช่นเดียวกับอีกรายที่ "เขาดีใจว่าเขาจะสร้างฝาย จะได้เจริญ จะได้มีมองเที่ยว แม่ได้ยืมว่าเขาจะสร้างฝายยาง เอาไว้เที่ยวกัน เขาว่าจะได้ทำนา 2 หน เขาว่าอย่าไปห้ามเขา เขาจะเสียความเจริญไปข้างหน้า เขาว่าจะเสียแค่ริมตลิ่งมูล เห็นว่าจะกันแค่ริมตลิ่ง ถ้าล้นพื้นจะปล่อยลง เลยไม่ค้านเขา" (ดารา บุญชาติ, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543) เป็นอาทิ

อย่างไรก็ดี เมื่อดำเนินการก่อสร้างจริง ชาวชุมชนพบข้อผิดพลาดหลายประการที่บ่งชี้ว่าฝ่ายราชินีไศลอาจจะไม่ได้เป็นดังที่กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานเคยชี้แจง เนื่องจากการชนเหล็ก หิน ปูน ทราบ รวมทั้งเครื่องจักรและวัสดุอุปกรณ์ก่อสร้างต่างๆ เข้ามาเป็นจำนวนมาก ดังที่ว่า "พอบี 34 เริ่มคึกคัก มีการขนโน่นขนนี่ ไม่มีเชื่อนยาง มีแต่คอนกรีต เหล็ก พอบี 35 ก็สร้างเสร็จ ตอนนั้นมาดูก็รู้ว่าเป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก ผู้ใหญ่บ้านเองก็โง่ ยอมรับ" (บุญมา ลำโพน, สัมภาษณ์ 17 กรกฎาคม 2543) และอีกรายที่ "แต่พอบีที่ 2 ที่เขาสร้างเขามาดูทั้งสภาตำบล คือเห็นเครื่องมือหนัก เลยเสนอในสภาตำบลว่าไม่ชอบมาพากลแล้ว พี่น้องจะอยู่อย่างไร เลยมาดูกันด้วยตาทั้งสภาตำบล มาดูกันก็เห็นว่าใหญ่ เห็นคนตัวเล็กๆ ข้างล่างว่าไม่ใช่ธรรมดา" (ประจวบ วีระสิงห์, สัมภาษณ์ 18 กรกฎาคม 2543) โดยในเดือนกุมภาพันธ์ 2537 หรือประมาณ 5 ปีหลังออกเอกสารฉบับแรก กรมพัฒนาฯ ได้ออกเอกสาร "โครงการฝายราชินีไศล" อีกฉบับระบุว่าฝายราชินีไศลเป็นฝายคอนกรีตติดตั้งประตูเหล็กบานโค้ง 7 บาน ความสูง 9 เมตร มีระดับกักเก็บน้ำที่ 119 ม.รทก. สันฝายยาว 87.5 เมตร ปริมาณกักเก็บน้ำ 75 ล้านลบ.ม. พื้นที่กักเก็บน้ำ 20 ตร.กม. กั้นน้ำมูลระยะทาง 120 กม. สามารถสูบน้ำเพื่อการเกษตรกรรมได้ตลอดปีในพื้นที่ 64,000 ไร่ (กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน อ้างใน ศิริพร ศรีสินธุ์ไร 2542: 62) โดยไม่เพียงแต่จะไม่ชี้แจงหรืออธิบายว่าเหตุใดโครงการฯ จึงเปลี่ยนแปลงหรือมีขนาดใหญ่ขึ้นกว่าเดิม หากข้อมูลบางส่วนยังคลาดเคลื่อนจากข้อเท็จจริงอยู่มาก³⁸ ทั้งนี้ ไม่นับรวมการให้ชาวชุมชนเซ็นด์ชื่อในเอกสารต่างๆ ผ่านทางกำนันผู้ใหญ่บ้าน โดยอ้างว่าจะนำไปออกเอกสารสิทธิให้จะได้รับค่าชดเชย แต่ในความเป็นจริงกลับเป็นการเซ็นยินยอมมอบพื้นที่ให้กรมพัฒนาฯ หรือไม่ก็เป็นการออกเอกสารสำคัญสำหรับที่หลวง (น.ส.ล.) เพื่อจะได้กลายเป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์ที่

³⁸ เป็นต้นว่าพื้นที่อ่างเก็บน้ำจำนวน 20 ตร.กม. หากพิจารณาจากพื้นที่น้ำท่วมจริงหรือจากระดับเส้นคอนทัวร์ในแผนที่ การกักเก็บน้ำที่ระดับ 119 ม.รทก. จะก่อให้เกิดพื้นที่น้ำท่วมถึงประมาณ 80 ตร.กม. หรือกว่า 50,000 ไร่ ซึ่งแม้ทั้งสมาชิกคนจน รัฐบาล และรัฐมนตรีกระทรวงวิทยาศาสตร์ จะร่วมสอบถามประเด็นนี้กับกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานถึง 3 ครั้งในการประชุม แต่กรมพัฒนาฯ ก็ไม่ได้ตอบคำถามที่ว่านี้แต่อย่างใด

หน่วยงานของรัฐสามารถดำเนินการใดๆ ก็ได้ รวมทั้งการปกปิดผลการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม³⁹ โครงการฝ่ายราษฎรไศลจึงทั้งปกปิดและบิดเบือนข้อเท็จจริงต่อชาวชุมชนที่จะได้รับผลกระทบจากโครงการฯ อย่างมาก

ทั้งนี้ มีการตั้งข้อสังเกตว่าเหตุที่กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานปกปิดบิดเบือนข้อเท็จจริงเกี่ยวกับโครงการฝ่ายราษฎรไศลต่อชุมชนท้องถิ่น โดยเฉพาะการตั้งชื่อโครงการเป็นฝ่ายต่างๆ ที่มีขนาดเป็น “โคตรฝ่าย” ตามคำกล่าวของชาวชุมชน หรือหากพิจารณาตามเกณฑ์การแบ่งขนาดเขื่อนของกรมชลประทาน การที่ฝ่ายราษฎรไศลมีปริมาณกักเก็บน้ำที่ 75 ล้าน ลบ.ม. ถือว่าเป็นเขื่อนขนาดกลางมากกว่าจะเป็นฝ่าย⁴⁰ ก็สืบเนื่องมาจากการที่กรมพัฒนาฯ เกรงจะเกิด “ปัญหามวลชน” ดังที่เกิดขึ้นกับเขื่อนอื่นๆ โดยเฉพาะเขื่อนปากมูลที่กำลังตกเป็นข่าวอยู่ในช่วงนั้น หรือหากวิเคราะห์ในเชิงวาทกรรม “นิยามของคำว่า ‘เขื่อน’ ในบริบทของสังคมไทย...เป็นคำที่ปราชญ์ร่องรอยของการปะทะและต่อสู้ทางวาทกรรมที่ชัดเจนที่สุดคำหนึ่ง...นั่นคือหากใช้คำว่า ‘เขื่อนราษฎรไศล’ ก็หมายความว่า การคัดค้านและต่อต้านจากชาวบ้านในพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบ และกลุ่มอนุรักษ์ย่อมเกิดขึ้นอย่างแน่นอน” (ศิริพร ศรีสินธุ์ไร 2542: 63) นอกนั้นก็เป็นการประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างประเทศภาคีแม่น้ำโขงเกี่ยวกับปริมาณการใช้น้ำแม่น้ำสายนี้ที่มีการกำหนดไว้ว่าสามารถนำมาใช้ได้ปริมาณสูงสุดเท่าใด ซึ่งหากกระทำตามที่เป็นอย่างจริงคาดว่าจะไม่ได้รับการยินยอมจากประเทศภาคีเหล่านี้ เป็นต้น

ขณะที่ในส่วนของการมีส่วนร่วมนั้นชุมชนท้องถิ่นถูกกันออกตั้งแต่เริ่มแรก เนื่องจากโครงการฝ่ายราษฎรไศลซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งของโครงการโขง-ชี-มูลเกิดขึ้นจากการศึกษา “บนโต๊ะ” (desk study) ของผู้เชี่ยวชาญเพียงไม่กี่คน ไม่ได้มีการสอบถามความคิดเห็นหรือความต้องการของชาวชุมชนแต่อย่างใด ขณะที่ผู้ผลักดันโครงการฯ คือกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน อันเป็นหน่วยงานรัฐ และผู้ตัดสินใจคือคณะรัฐมนตรี ก่อนจะมอบหมายให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องดำเนินการ ชุมชนท้องถิ่นได้เข้ามามีส่วนร่วมเฉพาะในขั้นตอนของการอนุมัติพื้นที่เพื่อการดำเนินโครงการเท่านั้น ประเด็นที่น่าสนใจก็คือว่า แม้กระทั่งขั้นตอนของการเปิดโอกาสให้มีส่วนร่วมเช่นที่ว่านี้ก็ยังเป็นการละเมิดสิทธิชุมชนท้องถิ่นอย่างสำคัญ เพราะกระทำผ่านหน่วยการ

³⁹ ดังคำให้สัมภาษณ์ของหนึ่งในนักวิชาการที่ศึกษาผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมโครงการโขง-ชี-มูล ที่ว่า “การศึกษา EIA ของโครงการโขง-ชี-มูลมี 16 ประเด็น ซึ่งแต่ละประเด็นก็จะมีผู้รับผิดชอบหลัก เมื่อศึกษาแล้วก็ส่งรายงานผลการศึกษาให้ทางกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน โดยที่เราไม่มีโอกาสได้รับรู้ผลการศึกษาของประเด็นอื่นๆ และตามสัญญาคือไม่ให้เผยแพร่ข้อมูลดังกล่าวภายใน 3 ปี โดยข้อเสนอที่ผู้ศึกษาได้นำเสนอไปนั้นก็ไม่มีการได้รับรู้ทางคณะกรรมการพิจารณา จะนำไปปฏิบัติหรือไม่ เพราะผลการศึกษามีการนำมาในเวทีประชาพิจารณ์อีกครั้ง” (ประสิทธิ์ คุนรัตน์ สัมภาษณ์ใน วารสารกษณ อิทธิพลไอพาร 2538-2539: 33)

⁴⁰ กล่าวคือ กรมชลประทานแบ่งเขื่อนเป็น 3 ขนาด คือ เขื่อนที่มีความจุในการเก็บกักน้ำไม่เกิน 2 ล้าน ลบ.ม. จัดเป็นเขื่อนขนาดเล็ก ที่มีความจุเกิน 2 ล้าน ลบ.ม. แต่ไม่เกิน 100 ล้าน ลบ.ม. เป็นเขื่อนขนาดกลาง ส่วนที่มีความจุเกินกว่า 100 ล้าน ลบ.ม. ขึ้นไปถือว่าเป็นเขื่อนขนาดใหญ่ (ศิริพร ศรีสินธุ์ไร 2542: 63)

บริหารปกครองท้องถิ่นเช่นกำนันผู้ใหญ่บ้านและสภาตำบลอันเป็นหน่วยบริหารอำนาจของรัฐ ไม่ใช่ “ชุมชนท้องถิ่น” ในความหมายที่ควรจะเป็นแต่อย่างใด กล่าวคือ กรมพัฒนาฯ เพียงแต่ชี้แจงโครงการฯ ผ่านทางที่ประชุมประจำเดือนที่อำเภอของกำนันผู้ใหญ่บ้าน พร้อมกับขอให้หน้าเรื่องเข้าสู่สภาตำบลเพื่ออนุมัติพื้นที่ดำเนินการก่อสร้าง⁴¹ แต่ไม่มีการแถลงข่าวในวงกว้าง ไม่มีการทำประชาพิจารณ์ หรือสอบถามความเห็นของชุมชนท้องถิ่น ชาวชุมชนส่วนใหญ่รับรู้โครงการฯ ผ่านทางกำนันผู้ใหญ่บ้าน ขณะที่จำนวนไม่น้อยไม่ทราบเรื่องเพราะไม่มีใครมาบอก ต้องสอบถามจากเจ้าหน้าที่ที่มาสำรวจการก่อสร้างเอง⁴² มีพักต้องเฝ้าถึงอีกจำนวนมากที่ทราบเรื่องเมื่อฝ่ายฯ สร้างเสร็จหรือเริ่มกักเก็บน้ำแล้ว

เพราะเหตุนี้ เจื่อนไซท์เอื้อให้การละเมิดสิทธิการรับรู้และโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือสิทธิการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นในโครงการฝ่ายราชินีไศลเป็นไปได้อย่างราบรื่นตามความสัมพันธ์ทางอำนาจของสังคมไทย ทั้งที่แฝงฝังอยู่ในระบบบริหารราชการแผ่นดิน ระบบการเมืองแบบตัวแทน และที่เคลื่อนไหวอยู่ในชุมชน/ท้องถิ่น กล่าวคือ ระบบบริหารราชการแผ่นดินที่รวมอำนาจไว้ที่ศูนย์กลางและบริหารอำนาจลงมาตามสายการบังคับบัญชา รวมทั้งระบบการเมืองแบบตัวแทนที่ปิดกั้นการมีส่วนร่วมของประชาชน ไม่เปิดโอกาสให้ชุมชน/ท้องถิ่นได้รับรู้หรือมีส่วนร่วมในการดำเนินโครงการต่างๆ ที่จะส่งผลกระทบต่อชุมชน/ท้องถิ่นนั้นๆ หรือถึงแม้จะเปิดโอกาสให้รับรู้หรือมีส่วนร่วมก็ไม่มีช่องทางให้ชักใช้ไล่เรียงข้อเท็จจริงได้กระจ่างและได้มีส่วนร่วมเฉพาะในบทบาทที่ถูกกำหนดไว้อย่างตายตัว ที่สำคัญคือเป็นบทบาทที่ไม่มีนัยสำคัญในการตัดสินใจดำเนินการใดๆ เกี่ยวกับโครงการ นอกจากนี้ ความสัมพันธ์ภายในชุมชน/ท้องถิ่นก็ไม่เอื้อต่อการรับรู้หรือเข้ามามีส่วนร่วมของชาวชุมชนเท่าใดนัก เพราะผู้นำทางการเมืองเช่นกำนันผู้ใหญ่บ้านไม่ได้มีฐานะหรือทำหน้าที่เป็นตัวแทนหรือเป็นปากเป็นเสียงให้กับชุมชนของตน เท่าๆ กับที่เป็นแขนขาหูตาให้กับรัฐ เป็นแต่เพียงหน่วย/ช่องทางบริหารอำนาจลำดับล่างสุดที่รัฐสามารถแทรกซึมลงไปได้ถึงระดับรากหญ้า การรวมตัวเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิในด้านต่างๆ ของชาวชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากฝ่ายราชินีไศลจึงไม่เพียงแต่จะประสบปัญหาจากระบบบริหารราชการแผ่นดินรวมไปถึงการใช้อำนาจรัฐในรูปแบบต่างๆ หากแต่ยังต้องประสบกับการต่อต้านขัดขวาง

⁴¹ ดังที่ว่า “เขาบอกผ่านที่ประชุมกำนันผู้ใหญ่บ้านประจำเดือนที่อำเภอ ผมเป็นผู้ทรงคุณวุฒิเลยไม่ได้เข้า แต่ต่อมาเขามาประชุมที่สภาตำบล มีกำนันผู้ใหญ่บ้านแจ้งว่าเขาจะสร้างฝายยางที่ราชินี แล้วบอกว่าเขาขอให้สภาตำบลอนุมัติให้เขา เราก็นุมัติเพราะคิดว่าเป็นฝายยางน้ำจะไม่ท่วม ต่อมาเขาก็สร้าง พอสร้างเสร็จถึงรู้ว่าเป็นคอนกรีต” (เดิม เขียวอ่อน, สัมภาษณ์ 17 กรกฎาคม 2543)

⁴² ดังที่ว่า “ผู้ใหญ่บ้านกำนันไม่ได้บอกเรื่องฝายฯ เลย เราถามพวกสองกลอง เขามาทำฝายน้ำล้น ฝายยาง” (เหลียง ดิลงบาล, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543) หรืออีกรายที่ “ได้ยินเขากันว่าจะเข็ดฝาย ไม่มีใครมาบอก เห็นเขาเอาสีแดงมาเขียนต้นไม้ เขียนตัวเลข เขาตากเปลือกไม้แล้วเขียนตัวเลขเอาไว้” (ดารา บุญชาติ, สัมภาษณ์ 16 กรกฎาคม 2543) เป็นอาทิ

จากกลุ่มผู้นำทางการในชุมชน/ท้องถิ่นด้วยอย่างสำคัญ ดังจะกล่าวถึงโดยละเอียดในส่วนต่อไป

43

4.4 กระบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิชุมชนและปัญหาอุปสรรค

4.4.1 การเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิการมีส่วนร่วม

ในช่วงแรกชาวชุมชนที่อยู่ในพื้นที่โครงการฝายราษีไศลยังไม่ได้รวมตัวกันเคลื่อนไหวหรือคัดค้านโครงการฝายราษีไศลมากนัก ส่วนใหญ่จะเห็นด้วยเนื่องจากเข้าใจว่าเป็นฝ่ายyangกักน้ำระดับตลิ่งมูล ไม่ท่วมที่นาบริเวณป่าทาม และจะได้ทำการเพาะปลูกปีละ 2 ครั้งดังที่กล่าวไปแล้วก่อนหน้านี้ มีเพียงไม่กี่รายเท่านั้นที่คิดว่าจะได้รับผลกระทบและได้รวมตัวกันอยู่บ้างแต่ยังไม่ได้เคลื่อนไหว จนกระทั่งนักพัฒนาเอกชนจากโครงการทามมูลลงไปทำงานในพื้นที่เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2536 และได้ประสานพูดคุยกับชาวชุมชนเหล่านี้จนเกิดการเคลื่อนไหวดำเนินกิจกรรมต่างๆ ต่อมา โดยมีจุดเน้นอยู่ที่การเข้าไปมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหอันเกิดจากฝายฯ เป็นสำคัญ เป็นต้นว่าเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม 2536 ก่อนหน้าที่ฝายฯ จะเริ่มกักเก็บน้ำ ชาวชุมชนและโครงการทามมูลได้ร่วมกันจัดงานสัมมนาเรื่อง “ป่าทามกับวิถีชีวิตของชุมชน” ซึ่งข้อเสนอสำคัญจากการประชุมคือการให้โครงการฯ เปิดโอกาสให้ชาวชุมชนมีส่วนร่วมในการกำหนดระดับกักเก็บน้ำในแต่ละฤดูเพื่อชาวชุมชนจะยังสามารถพึ่งพิงป่าทามได้ นอกเหนือจากการเสนอว่าหากป่าทามถูกน้ำท่วมจริงก็ให้รัฐบาลจัดเงินกองทุนพัฒนาอาชีพให้ชาวบ้านบริหารจัดการเองเพื่อจะได้สอดคล้องกับปัญหาและความต้องการ

อย่างไรก็ดี การรวมตัวเพื่อเคลื่อนไหวเรียกร้องการเข้าไปมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาก็เกิดขึ้นครั้งแรกในเดือนกันยายน 2537 เมื่อชาวชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากหลายหมู่บ้านในเขต อ.ราษีไศล ได้รวมตัวกันเป็น “กลุ่มชาวบ้านอนุรักษ์ป่าทาม” ยื่นข้อเสนอ 4 ข้อต่อนายอำเภอ คือ ให้ลดระดับน้ำ ให้ชาวชุมชนมีส่วนร่วมในการกำหนดระดับกักเก็บน้ำ ให้จ่ายค่าชดเชยหากน้ำยังท่วม และให้รับรองสิทธิการทำกินแต่เดิมในป่าทาม จากนั้นในเดือนมกราคม 2538 ชาวชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขต อ.ราษีไศล อ.รัตนบุรี และ อ.โพธิ์ทราย ได้รวมตัวกันเป็น “คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูล” (คอปม.) ยื่นหนังสือร้องเรียนต่อคณะกรรมการสิ่งแวดล้อม

⁴³ นอกจากถูกละเมิด “สิทธิชุมชน” ใน 3 ลักษณะนี้แล้ว ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูนยังถูกละเมิดสิทธิในลักษณะอื่นๆ อันสืบเนื่องมาจากโครงการฝายราษีไศลอีก โดยเฉพาะในรายที่เคลื่อนไหวเรียกร้องที่ถูกละเมิดสิทธิอย่างมาก นับตั้งแต่การถูกละเมิดสิทธิในการชุมนุมอย่างสงบ การถูกละเมิดสิทธิในการเสนอข้อมูลข่าวสารต่อสาธารณะ การถูกละเมิดสิทธิในเนื้อตัว/ร่างกายและทรัพย์สิน โดยอาศัยอำนาจและทรัพยากรรัฐกระทำความรุนแรงทั้งโดยร่างกายและวาจา เช่นการแจ้งข้อหา การขู่จะใช้ความรุนแรงและเข้าจับกุม ฯลฯ แต่ด้วยความที่การละเมิดสิทธิในลักษณะเช่นนี้เกิดในบริบทของการเคลื่อนไหวเรียกร้องปกป้อง “สิทธิชุมชน” เสียเป็นส่วนใหญ่ จึงจะขอกว่าในส่วนถัดไปในหัวข้อปัญหาและอุปสรรคของกระบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้อง “สิทธิชุมชน”